શ્રી લીંબડી નરેશ

મહારાણા શ્રી દોલતસિંહજી

ને

સ્મરણાંજલિ.

દોહા.

જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્યની, કવિતા મણિ સમતૂલ;
છે આ પુસ્તકમાં અમુલ, કરે ઝવેરી મૂલ. ॥૧॥

પ્રકાશક :
શંકરદાન જેઠીભાઈ દેથા ચારણ,
કવિ–રાજસ્થાન લીંબડી.

શ્રી જશવંતસિંહ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—લીંબડી

સંવત ૧૯૯૭ સને ૧૯૪૦

પ્રત ૧૦૦૦

રાજાઓને વાંચવા–સમજવા યોગ્ય

(રાજનીતિનું) કવિત.

શૂરવીર રાખેગો સો ભોગેગો વસુંધરાકો,
કવિનકો રાખેગો સો દૂનો યશ પાવેગો;
ભીરકે પરેતે રજપૂત બિનુ કૌન લરે,
કવિનકે માન બિનુ કૌન ગુન ગાવેગો;
"દેવીદાસ" જાકે દ્વાર યહ દો લવાજમા હૈ,
સોતો જગમાંહી નીકી ભાન્તિ સરસાવેગો;
ઠાકુરકો જાયો હોય ઠાકુર કહાયો યહે,
વોતો ઈન દોઉનકો કંઠહી લગાવેગો. ॥૧॥

જોધપુર મહારાજા માનસિંહજી કૃત.

દોહા.

માત પિતા સુત મેહળા. બાંધવ બિસારેહ;
શૂર દતારાં બાતડી, ચારણ ચિતારેહ. ॥૧॥

ભાવાર્થ—માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી અને બાન્ધવાદિ (કાળે કરીને-મરનારને) વિસરી જાય છે, પરંતુ વીર અને દાતાર (પુરૂષોનાં ચરિત્ર) ની વાતો ચારણો ચિતારે છે અર્થાત કથે છે.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક " શ્રી લીંબડી નરેશ મહારાણા શ્રી દોલતસિંહજીને સ્મરણાંજલિ" તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પ્રથમ જુદા જુદા કવિઓનાં કરેલ શોકોદ્ગાર કાવ્ય છે. ત્યાર પછી [1]કિશન કવિ કૃત "કિશન-બાવની" તથા ભક્ત કવિ [2]કરશનદાસજી કૃત " પ્રેમ પોકાર " અને કવિ [3]આલા કમા કૃત " શામળા સ્મરણ માળા " તેમજ [4]કેશરાજી રાઠોડ કૃત " પંખી પુરાણ " એમ શોકોદ્ગાર કાવ્ય સાથે નાના નાન જ્ઞાન-ભક્તિ વૈરાગ્યના ચાર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

સ્વર્ગસ્થ પુણ્યાત્મા મહારાણા શ્રી દૌલતસિંહજી લીંબડી નરેશને ઉપરોકત ગ્રંથોનાં કાવ્યો બહુ પ્રિય હતાં, અને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેઓ નાસદારની ઈચ્છા હતી. તે માટે " કિશન બાવની " ની હિન્દી ટીકા લખવા મને હુકમ ફરમાવેલ તેથી મેં હિન્દી ટીકા તેમજ બીજાં કાવ્યો લખી તૈયાર કર્યાં, ત્યાં તેઓ નામદારશ્રીનું અણધાર્યું પરલોક ગમન થયું. તેઓ નામદારની હયાતીમાં આ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં હોત તો મારા અંતઃકરણને ઘણો સંતોષ થાત, પરંતુ દૈવ ઇચ્છા પાસે મનુષ્ય નાઈલાજ છે.

નેક નામદાર ઉદારાત્મા મહારાણા શ્રી દિગ્વિજયસિંહજી લીંબડી નરેશ હજુરમાં આ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવા અ

૧ કિશન કવિના ચરિત્ર માટે જુઓ પા. ૧૨૯.

૨ કરશનદાસજીના ચરિત્ર માટે જુઓ પા. ૮૯.

૩ કવિ આલા કમા માટે જુઓ પા. ૯૭ ટીપણમ

૪ કેશરાજી રાઠોડના ચરિત્ર માટે જુઓ પા. ૧૨૬.

અરજ રોશન કરતાં નામદાર શ્રીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે હુકમ ફરમાવ્યો તે માટે તેઓ નામદારશ્રીનો આભાર માનું છું.

મારી દૃષ્ટિ દોષથી યા સમજ ફેરથી કાંઇ ભૂલ રહી હોય તો વિદ્વાનવર્ગ ક્ષમા કરશે. એજ પ્રાર્થના. તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૦

લીંબડી
સં. ૧૯૯૭ પોષ સુદ ૨
સોમવાર.

શંકરદાન જેઠીભાઈ.

વિષય સુચિ

સ્વર્ગસ્થ મહારાણા શ્રી સર દૌલતસિંહજી લીંબડી નરેશ.

જન્મ	સ્વર્ગારોહણ
ં. ૧૯૨૩ અષાઢ વદિ ૬	સં. ૧૯૯૬ ભાદરવા વદિ ૧૪

સોરઠો.

પુરૂષસિંહ સમરથ પ્રસિધ, જોવા જોગ જૂનો;
એવો–નૃપતી નમનો, (તે) ટળિયો [illegible] ॥૧॥

સ્મરણાંજલિ

અંતર આક્રંદ સાથે ગુણ કથન

છપ્પય.

કરે ત્યાગ કાંચળી, ફિકર વિણ જેમ ફણીધર,
સહજે તજે શરીર, યોગવિદ જિમ યોગંદર,
પંથી પંથ મુકામ, તજીદે જેમ પ્રયાણે,
[1]સુમનમાળ [2]સૂંડાળ, જેમ ગિરતાં નહ જાણે,
ઈમ–વિણ ક્ષોભ [3]વ્યથા ભોગ્યા વિના, દેહરાજ ત્યાગી [4]દણી;
[5]ગોલોક ભૂપ "દોલત" ગયો, ધરમ રૂપ જાંબૂ ધણી. ૧

સદગુણ [6]શકુનો તણો, આજ પ્રાગાવડ પડિયો,
કદર કોકિલા તણો, અહો આંબો ઊખડિયો,
[7]તડિતા રજવટ તણો, હાય [8]વારિદ વિખરાણો,
સાધુ સજ્જન મીન તણો, સરવર સૂકાણો,
ધૂંધળાં થયાં અંબર ધરા, [9]ભાણ તેજ હીણો ભયો;
પૌરસ નિધાન જાંબૂપતી, ગોલોકે "દોલત" ગયો. ૨

દોહો.

પ્રભુ હુકમથી પૃથવિ પર, સહજ કરી સહલાન,
જાંબૂ પતિ જાતો રહ્યો, નૃપ દોલત નિજ સ્થાન. ॥૩॥

---

૧ પુષ્પની માળા. ૨ હાથી. ૩ પીડા. ૪ દુનિયા. ૫ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુનું ધામ. ૬ પક્ષી. ૭ વિદ્યુત (વિજળી). ૮ વરસાદ. ૯ સૂર્ય.

ગીત

મેહપત [1]બલવંત વિના જિમ [2]માલવ,
[3]ધુન નૃપ [4]રામ વિના [5]ઢૂંઢાડ;
[6]માન નરંદ વિના [7]મુરધર ઇમ,
"જસવત નંદ" વિના ઝલવાડ. ॥૧॥

[8]તરણી [9]તારામણિ તારા ગણ,
ઉદય હુવે હે ગ્રહ સહ એજ;
પણ—"જાંબૂનાથ" એક નૃપ જાતાં,
સોરઠ આજ હુવો નિસતેજ. ॥૨॥

નાક [10]વિહુણો જિમ માનવ તન,
વન સાવજ વિણ [11]અરૂપ વિશેષ;
ઇમ—શોભે નહ [12]નૃપદળ [13]છત્રીકળ,
"દોલત નૃપ" વિણ સૂનો દેશ. ॥૩॥

---

૧ મહારાજા બલવંતસિંહજી (રતલામ). ૨ માળવા ૩ શ્રેષ્ટ. ૪ મહારાજા રામસિંહજી (જેપુર). ૫ જેપુર રાજ્ય છે તે મુલકનું નામ (ઢૂંઢાડ) છે. ૬ મહારાજા માનસિંહજી (જોધપુર) એકસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલ છે, તેમના સમયના રાજાઓમાં તે અદ્વિતીય (દાતાર, વીર, ભકત, કવિ અને વિચક્ષણ બુધ્ધિમાન) રાજા હતા. ૭ મારવાડ. ૮ સૂર્ય. ૯ ચંદ્ર, ૧૦ વિના. ૧૧ શોભા રહિત. ૧૨ નૃપ મંડળ. ૧૩ છત્રીશ કુળ.

મનહર.

આલા નૃપ જેમ રાખ્યો સારધાર એક રંગ,
જનક વિદેહી જેમ કીધાં રાજ કામને;
આશ કરી આવેલાને કદી નો નિરાશ કીધા,
શુભાશિષ જશ લીધો સંતોષી તમામને;
સૌરાષ્ટ્ર વિદીત કીધી લીંબડીની શોભા પ્રભા,
અમીત સુધારા કીધા આપવા આરામને;
સજ્જન શેવક કવિ પ્રજા ઘણા કાળ સુધી;
નહીં કોઈ ભૂલે દોલતેશ તારા નામને. ॥૧॥

પોતે હતા યોગી તેદી શેવા મેં કરેલી પ્રેમે,
તે-પ્રીતિ શેવા પૂરવની જાણતાતા પૂરતી;
નૃપ થયા છતાં જૂની ચાકરીને ચૂકયા નહિ,
કીધો રાજકવિ મને રાખી સ્નેહ સૂરતી;
સાર લેવા મારે દ્વાર પધારતા વાર વાર,
મકાનો બનાવી દીધાં અમીરી રૂડાં અતી;
શંકર કવિયેં હૃદયમાં ધારી પ્રભુ સાથે,
મનોહર દોલતેશ ભૂપ તણી મૂરતી. ॥૨॥

દોહા.

જીવતલગ જાંબૂ ઘણી, નૃપ દોલતનું નામ;
જપ્યા કરીશ હું જીગરથી, રટે ભગત જ્યમ રામ. ॥૧॥

સોરઠા.

વન જયમ ઝાલાવાડને, શોભા દિયણ સધીર;
કરડો નૃપ [1]કંઠીર, ઢળિયો જાંબૂનો ધણી. ॥૧॥
વન જેવું સાવજ વિના, ગૌરવ હીણ ગણાય;
એમ-ઝાલાવાડ જણાય, તૂં જાતાં જાંબૂ ધણી. ॥૨॥
નૃપ દૌલત જ્યાં જ્યાં નજર, તેં-કૃપા ભરી કીધી;
ત્યાં-સઘળી [2]રધી સધી, જોઇ મેં જાંબૂના ધણી. ॥૩॥
કેદી રંગ કઢંગ, તેં-[3]કિલસ્રૃગ જયમ કીધા નહીં;
રાખ્યો એકજ રંગ, જીવત લગ જાંબૂ ધણી. ॥૪॥
બટલર બબરચી તણો, દેહેં ધર્યો ન ડ્રેશ;
વાહ પ્રજાદા વેષ, જૂનપ જાંબૂના ધણી. ॥૫॥
કળજગિયા નૃપ જયમ કદી, તું-વદયો ન હલકી [4]વાણ;
રંગ દોલા ઝલરાણ, તારા-જીવનને જાંબૂ ધણી.॥૬॥
નૃપ દોલત કીધી નહીં, તેં-કેદી ઠઠા [5]મજાક;
વાહ [6]ધરમને [7]ધાક, ધન્ય જીવન જાંબૂ ધણી. ॥૭॥
જોયો મેં જાંબૂધણી, તને-બહુ ભેળપથી બાપ;
તારો તેજ પ્રતાપ, ઈ-[8]દિનકર જેવો દોલતા. ॥૮॥
કવિ વિનાનું કોઈ, છેવટ સંભારે નહીં;
સમજે વેધૂ સોઈ, [9]જશભાગી જાંબૂ ધણી ॥૯॥

---

૧ સિંહ ૨ રિધ્ધિ સિધ્ધિ. ૩ કિલમૃગ. (પક્ષી થાય છે તે ઘડીએ ઘડીએ પોતાનો રંગ બદલાવે છે.) ૪ વાણી. ૫ મશ્કરી. ૬ રાજા તરીકેનો ધર્મ. ૭ રૂવાબ. ૮ સૂર્ય. ૯ જેના ભાગ્યમાં યશ હોય તે.

સ્વર્ગસ્થ લીંબડી નરેશ મહારાણાશ્રી દૌલતસિંહજીના હાથથી રાજ-પ્રજા હિતનાં જે જે સત્કાર્ય થયાં તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

દોહા.

શ્રી પરમેશ્વર સાક્ષિયે, કથું મતિ અનુસાર;
લીંબડી રાજ-પ્રજા પરે, નૃપ દોલત ઉપકાર. ૧

છંદ ગીયાસાલતિ.

બત્રીશ વરસ પર લીંબડી આ ગામડા સમ લાગતી,
એને અતી શોભાવતી કીધી જુઓ અમરાવતી;
ત્યાં ભવ્ય ભુવનો સંપતિ સુખ વૃદ્ધિ શોભા દ્વાર છે,
એવા ઘણા દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૧

વિદ્યાલયો કીધાં વિવિધ હાઇસ્કુલ પણ હર્ષથી,
પુસ્તકાલય તેવાં પુનિત સંગૃહિત પુસ્તક સર્સથી;
વિદ્યા ખરૂં ધન સ્વરૂપ વિદ્યા શ્રેષ્ટ નર શણગાર છે,
એવા અમિત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૨

લેડી વિલિંગડન કન્યાશાળા બનાવી ઉત્તમ અતિ,
સ્ત્રી વર્ગને સારી મળે છે ત્યાં સુવિધા સન્મતિ;
ઉત્તમ ત્રિયાથી પુરૂષ એમજ વંશનો ઉધ્ધાર છે,
એવા ઘણા દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૩

શ્રી રાજપુત બોર્ડીંગ સ્થાપી ઘણા ખર્ચે સ્નેહથી,
સદ્‌ભાગિ ક્ષત્રિય સપુત લે છે ત્યાં સુવિદ્યા તેહથી;
ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ બોર્ડીંગ પણ બણી શોભાદાર છે,
એવા ઘણા દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૪

જળ તણા નળ ઘરઘર અને સ્થળ સ્થળ પરે સુખદાય છે,
દેદીપ્ય **વિદ્યુતરોશની** તમશોષની દેખાય છે;
સુખ શાંતિપ્રદ સાધનો સંતત આપિયાં અણપાર છે,
એવા અભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૫

બાંધ્યું સરોવર **રામસાગર** રમ્ય ત્યાં રચના કરી,
દોલત સરોવર દ્વતિય બાંધી ભલી ત્યાં શોભા ભરી;
પાણી તણો ઉત્તમ પ્રબંધ એ જુવો પ્રાણાધાર છે,
એવા અભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૬

બાંધ્યો સુ **દોલતબ્રીજ** દેખો પૂલ ભોગાવા પરે,
એ ઉચ્ચપુણ્યનું કાર્ય ઉત્તમ થયું સ્થિર સ્થીરા પરે;
જ્યાં પુણ્ય ત્યાં જય એમ વિદજન શાસ્ત્રનો ઉચ્ચાર છે,
એવા અભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૭

શ્રી જ્યુબીલી મેમોરીયલ હોસ્પીટલ પરઉપકારિણી,
બહુ સાધનોવાળી બણાવી સર્વ રૂજ સંહારિણી;
એ લોક હિતનું કાર્ય ઉત્તમ અતી સુખ આગાર છે,
એવા અભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૮

મિશકિન વટાઉ મુસાફરોને સવડ સુખ દેવા સદા,
બાંધી **શ્રી બાલુબા ધરમશાળા** પરમ શાંતિપ્રદા;
એવાં સુપુણ્યોમાં પ્રજાનું ભલું પારાવાર છે,
એવા અદ્ભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૯

સોધી બજારો કર્યું **ચોકનોઁ** છટા મનમોહક બણી,
ત્યાં જનક નૃપ **જસવંતની પ્રતિમા** કરી પધરામણી;
તે સ્થળે આનંદ જ્ઞાન વિરતિ શાંતિ લાભે સાર છે,
એવા અદ્ભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે, ૧૦

ગામો નવાં વાસી કૃષી કૃષિકાર આબાદી કરી,
આપ્યાં વિવિધ સુખ સાધનો દારિદ્ર બરબાદી કરી;
રાજા તણી અમૃત નજરથી પ્રજાનો ઉદ્ધાર છે,
એવા અદ્ભૂત દોલત નૃપતિના પ્રજા પર ઉપકાર છે. ૧૧

દોહા.

દોલતસિંહ નરેશનાં, સુકૃત પર ઉપકાર;
યથા વિધિ વર્ણન કર્યે, બને ગ્રંથ વિસ્તાર. ૧

મનહર

ત્રણ પ્હોર [1]રજની વ્યતિત થયે ત્રણ વાગ્યે,
[2]જોગંદર જેમ જાગી પરોઢીયે ન્હાવે કોણ ?
આસન [3]રૂચીર ધરી તન મન સ્થીર કરી,
[4]ગાયતરી સહસ્ત્રનો જાપ નિત્ય ગાવે કોણ ?
ષોડશ પ્રકાર પ્રભુ પૂજા ઓઉંકાર જપ,
એકાકાર વૃત્તિ રાધાશામમાં રખાવે કોણ ?
જીવન પર્યંત જાંબૂનાથ દોલતેશ જેમ,
નૃપ દેહે એવાં નિત્ય નિયમ નિભાવે કોણ ? ॥૧॥

દોહા

પ્રભુ પૂજા કરી પહર ઇક, દોલતસિંહ નરેશ;
કૃષ્ણ રામ મહાદેવનાં, કરતા દરશ હમેશ, ॥૨॥

સોરઠા

શ્રીમંત તણાં શરીર, [5]આતમ અંદર [6]આસુરી;
એને-ગુણ પ્રભુના ગંભીર, [7]જચ્યે ન જાંબૂના ધણી. ॥૩॥
પ્રભુ ભજે પાળે પ્રજા, જશ જીવન જગમાંય;
તે-[8]ભૂષણ રૂપ [9]ભણાય, દેવાંશી નૃપ દોલતા. ॥૪॥

---

૧ રાત્રિ. ૨ યોગેંદ્ર. ૩ સુંદર. ૪ ગાયત્રી. ૫ આત્મા. ૬ અસુરી. ૭ રૂચ્યે-પસંદ આવે. ૮ ભૂ ભૂષણ. ૯ કહેવાય.

સોરઠા.

કવિએ ભૃગુરૂષિ જ્યમ કદી, કર્યો હશે અવિવેક;
પણ—વિષ્ણુ જેમ વિવેક, તેં—દરસાવ્યો દોલતા. ॥૫॥

[૧]મ્હેરભરી સનમૂખ, નેક કરી તેં જ્યાં નજર;
ત્યાં—સકળ પ્રકારે સુખ, જોયું મેં જાંબૂધણી. ॥૬॥

ઠોર ઠોર ઠાકોર, મેં જોયા આ મલકના;
તારો—અકલ વડિયો ઓર, જોયો ન જાંબૂના ધણી. ॥૭॥

દોલા દોલત બીજમાં, તેં-અઢળક ખરચી [૨]આથ;
[૩]સુકૃત એ સમરાથ, જગ વિદીત જાંબૂધણી. ॥૮॥

ધન ધરમશાળા વિષે, તેં-જે ખરચ્યું ઝલરાણ;
ઇ—ખરી પુન્યની ખાણ, દુનિયાં જાહર દોલતા. ॥૯॥

રામસાગર ભારે રચ્યું, ઉત્તમ [૪]ઇસપતાળ;
ઇ—પુન્યનાં મૂળ [૫]પયાળ, જામ્યાં જાંબૂના ધણી. ॥૧૦॥

કાયા જાય કાળે કરી, વળિ માયા વહિ જાય,
પણ—ઝાલા વાત ન જાય, જશની જાંબૂના ધણી. ॥૧૧॥

તું જેવો જાંબૂ વખત, થિયો ન [૬]હવ કોઇ થાય
તે—[૭]કામા થકી [૮]કળાય, [૯]દૈવત સાચું દોલતા. ॥૧૨॥

---

૧ દયા ભરી. ૨ દ્રવ્ય. ૩ પુણ્ય. ૪ ઇસ્પિતાલ ૫ પાતાલ. ૬ હવે. ૭ ઉત્તમ કર્મ કરવાથી. ૮ જણાય. ૯ પરાક્રમ.

મનહર.

કથાના પ્રસંગે કથા ભૂવનમાં કૈકવાર,
પ્રભુને સંભારી પ્રેમ [1]અશ્રુ વરસાવી ગ્યો;
ભૃગુજેવા ભિક્ષુકોને સંતોષી ભલાઇ સાથે,
દેવ વિષ્ણુ જેમ સદા ક્ષમા દરસાવી ગ્યો;
માળી જેમ દક્ષતાથી સંભાળી પ્રજાને પાળી,
[2]પિતૃની [3]પ્રણાલી નીતિ રીતિને નિભાવી ગ્યો;
પૂરવનાં પુન્ય પ્રભુ કૃપા તપોબળ થકી,
દોલત નરેશ તખ્ત લીંબડી દિપાવી ગ્યો. ॥૧॥

સોરઠા.

કીધાં તેં જે કામ, પ્રજા-રાજ હિતનાં પુનિત;
એથી-નિમર્ળ કીરતિ નામ, જશેન જાંબૂના ધણી. ॥૧॥
વિરચેલું [4]વિધિએ [5]વપુ, ખોટું તે થયું [6]ખેહ;
દોલત નૃપ જશ દેહ, જશેન જાંબૂના ધણી. ॥૨॥
સુયશ [7]સુમનના સુકવિયો, હેતેં નાખે હાર;
એ નૃપનો અવતાર, ધન્ય છે જાંબૂના ધણી. ॥૩॥

---

૧ આંસુ. ૨ બાપ દાદાની. ૩ પધ્ધતિ. ૪ બ્રહ્માએ. ૫ શરિર. ૬ ભસ્મ. ૭ પુષ્યના.

દોહા.

[1]ઓગણિસો ત્રેવીશ વદિ, છઠ આસાઢ સુહાગિ;
દૈવી જનમ્યો 'દાદભા', બોડીમાં બડભાગિ. ॥૧॥
[2]જાંબૂ નૃપ જસવંત ઘર, આવ્યો દતક ઉદાર;
નામ ધર્યું દોલત નૃપતિ, સહ વિદિત સંસાર. ॥૨॥
[3]અબ્દ ત્રીશ બે ઉપરે, પાંચ માસ દિન પંદ્ર;
તખત લીંબડીપર તપ્યો, દૌલતસિંહ નરેન્દ્ર. ॥૩॥
[4]પૂર્ણ વર્ષ તોંતેર પર, સાત દિવસ બે માસ;
રહિ નૃલોક દૌલત નૃપતિ, કિય પરલોક નિવાસ. ॥૪॥
[5]ઓગણીશસો ઉપરે, છનું વિક્રમી સાલ;
પુરૂષસિંહ સુરપુર ગયો, દૌલતસિંહ નૃપાલ. ॥૫॥
ચંદ્રવાર તિથિ ચતુરદશિ, માસ ભાદ્રપદ સાથ;
ગોલોકે દૌલત ગયો, નૃપવર જાંબૂનાથ. ॥૬॥

---

૧. મહાન ઉગ્રભાગિ દૈવી પુરૂષ દાદભા (મહારાણા દૌલતસિંહજી) નો જન્મ જામનગર તાબે બોડી ગામમાં સં. ૧૯૨૩ ના અષાઢ વદી ૬ સોમવાર તા. ૨૨-૬-૧૮૬૭ના રોજ થયો હતો.

૨ લીંબડી નરેશ મહારાણા શ્રી જસવંતસિંહજીને ત્યાં દાદભા દત્તક આવ્યા અને સં. ૧૯૬૪ ના ચૈત્ર સુદી ૧૩ મંગળવાર તા. ૧૪-૪-૧૯૦૮ ના રોજ મહારાણા દૌલતસિંહજી નામ ધારણ કરી રાજ્યાસને બિરાજ્યા.

૩ મહારાણા શ્રી દૌલતસિંહજીએ બત્રીશ વરસ, પાંચ માસ અને પંદર દિવસ લીંબડીનું રાજ્ય ભોગવ્યું.

૪. મહારાણા શ્રી દૌલતસીંહજીએ તોંતેર વરસ, બે માસ અને સાત દિવસ આ લોકમાં રહી અને પરલોક વાસ કર્યો.

૫ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૬ ના ભાદરવા વદી ૧૪ ને સોમવાર તા. ૩૦-૯-૪૦ ના રોજ મહારાણા શ્રી દૌલતસિંહજીએ ગોલોક ગમન કર્યું.

નેકનામદાર ઉદારાત્મા મહારાણા શ્રી દિગ્વિજયસિંહજી, લીંબડી નરેશને

શુભાશિષ.

દોહા.

દશરથ સમ દોલત તણો, ધર્યો છત્ર શિરતાજ;
દિગ્ગવિજય દિપાવશે, રામ સરીખું રાજ. ॥૧॥

સવૈયા.

શ્રી જગદીશ કૃપાથી સદા, સુખ સાહબી આપ સવાઇ જમાવો
પૂર્વજથી પ્રભુતાઇ પરાક્રમ, કીરતિ આપ અધીક કમાવો,
લીંબડી રાજ સિંહાસન તાજને, દોલત તાત સમાન દિપાવો
શંકરદાન કહે મહારાણ શ્રી દિગ્ગવિજૈ દીર્ઘાયુ રહાવો. ॥૨॥

દોહા.

શ્રી જગદીશ્વર રહમથી, ધર્યો રાજ શિર તાજ;
રાજ કરો શ્રી રામ જ્યમ, દિગ્ગવિજય મહારાજ. ॥૩॥

પ્રકાશક.

લીંબડી સ્ટેટના રાજકવિ આઈદાન પથાભાઈ
શામળ ચારણ કૃત શોકોદ્ગાર કાવ્ય

દોહા.

શ્રી દોલા મહારાનકો, ઢળતે દીપક દેહ;
ભયો ઘોર અંધાર હા, ગુન ક્ષત્રિવટ ગેહ. ॥૧॥
સુખદ પિતાસમ ભૂપતિ, ગ્યો દેખી ગોલોક;
વ્યાપ્યો સકલ પ્રજાવિષે, સદન સદન પ્રતિ શોક. ॥૨॥

કવિત.

[૧]ઉદક સુપ્રેમ જુકો સીંચકે [૨]ઉદ્યાનકસોં,
ખૂબી યુક્ત રૈયત [૩]ઉદ્યાનકોં ખિલા ગયો;
સુકવિ ચકોરનકોં શરદ [૪]સુધાકરસોં,
[૫]મહર [૬]મયૂખતેં પિયૂષ રસ પા ગયો;
"દેવકવિ" કહે યહિ કાલકે નરેશનકોં,
બેશ રાજ રીતિનકો રાહ બતલા ગયો;
છા ગયો સુકિર્તિ વિશ્વ વાહવા વદા ગયો સુ,
મૂંછ તાનિ દૌલતેશજ્યોતમેં મિલા ગયો. ॥૧॥
જીવનકોં સફલ કરી ગો ઝલરાન બીર,
ધન્ય અવતારિનકે લિષ્ટ નામ ધરિ ગો,

---

૧ પાણી. ૨ માળી જેમ. ૩ બગીચાને. ૪ ચંદ્ર જેમ. ૫ દયા.
૬ કિરણથી.

" દેવકવિ " કહે હરિ નામ [1]તરની બનાય,
તિવ્ર સ્હેલંતાસેં ભવસાગર ઉતરિ ગો;
સુકત કરીકે શુભ્ર કીરતિકોં વરિગો ત્યોં,
બસુધાપેં બેશ પુન્ય પંથમેં બિચરિ ગો;
દિવ્ય દિશા દસમેં દિગંત લૌં દિખાય યશ,
કંત નિમ્બરિકો દોલતેશ કૂચ કરિ ગો. ॥૨॥

દીન દુઃખદાહક ત્યોં ગ્રાહક ગુનિજનકો,
સુકવિ મયૂરકો [2]બલાહક સમાન થો;
ખેલત વિવિધ ખેલ રાજપૂતી રાધિકાસેં,
આનઁદકે કંદ નંદ નંદકે પ્રમાન થો;
[3]અમરતરૂ થો વર અરથીજનોંકે કાજ,
" દેવકવિ " કહે સદનીતિકો નિધાન થો;
રૈયત ઉધાનકોં ખિલાવન ઉધાનક સોં,
જાંબૂ કંત મતિવંત દોલો ઝલરાન થો. ॥૩॥

૧ વહાણ. ૨ મેઘ. ૩ કલ્પવૃક્ષ.

પોરબંદર સ્ટેટના રાજ્યકવિ યશકરણજી અચળદાનજી
રતનું ચારણ કૃત શોકોદ્દગાર કાવ્ય.

કવિત.

ઉંનિશ છનુકી સાલ દુષ્દ દુકાલ ભયો,
ભાદ્રપદ માસ કૃષ્ન પક્ષ નિરવાનકો;
ચિન્તાતુર ચતુર્દસિ તીથિ સોમવાર વાર,
ચાર બજે કરી તીર્થ કૃષ્ણ ગુન ગાનકો;
સુયશ ભન્ડાર ભરી પુણ્યકે સંચાર સાથ,
દેહ દોલતેશ ત્યાગ્યો સ્થીરા સુખ થાનકો;
નારાયન ધરી ધ્યાન સમાધિસ્થ દશા જાન,
કિયો જાંબૂનાથ આજ ત્રિદિવ પ્રયાનકો; ॥૧॥

હરિશ્ચન્દ્ર ધર્મજસો સદા સત્ય રક્ષક થો,
પરમ પવિત્ર પરિક્ષત થો સુજ્ઞાતાકો;
મોરધ્વજ તુલ્ય થો સદૈવ દયાદાન દેન,
વિક્રમ થો પીર પર હરન પ્રખ્યાતાકો;
પાર્થ થો પુનીત કૃષ્ન ભકતસો સુચિત્ત સદા,
રામ રૂપ રક્ષક થો પ્રજા સુખ શાતાકો;
દીન જન ત્રાતા માનધાતા થો નિદાન તાકો;
ધાતા હરિ લીનો આજ દોલતેશ દાતાકો. ॥૨॥

દોહા.

દોલત દીન દયાલકો, સુનિકે સ્વર્ગ પ્રયાન;
સુજ્ઞ ગુની કવિ દીનપેં, દુઃખકે તને બિતાન. ॥૧॥

ધ્રાંગધ્રા સ્ટેટના રાજ્યકવિ જીવણલાલજી ડોસાભાઈ
ઝીબા ચારણ કૃત શોકોદ્‌ગાર કાવ્ય.

ગીત.

સમજણ ગણ દતા રધીવંત શૂરો,
તવિએં સહ ઝાલાં કુળ તાજ;
પરહિત કરણ પ્રજા પ્રતિ પાલક,
રાખણ અસલી રીત રિવાજ. ॥૧॥
[1]વેધુ ખરો અડગ નિજ વચને,
[2]ખેધુ જાણ ખત્રિવટ ખેલ;
પરલોકેં ગ્યો [3]કવ્યરો [4]પારખ,
પાઠ ગીતા [5]રામાણ પઢેલ. ॥૨॥
સાગણ વરણ ગરિઅરો સાળવ,
ગઢપત [6]અછઓ દૂર ગિયો;
પંખી કવિયાંરો પ્રાગાવડ,
દૈવેં આજ સુકાઈ દિયો. ॥૩॥

---

૧ વિચક્ષણ. ૨ (ક્ષાત્રિત્વની) હઠવાળો. ૩ કવિનો. ૪ પરિક્ષક. ૫ રામાયણ
૬ ઓચિંતો.

જ્ઞાની જનક સરીખો ગંભિર,
[1]રેણી કરણી એકજ રંગ;
દૂજે રંગ કદી નહ દાખ્યો,
સંતાં સાથ કિયા સતસંગ. ॥૪॥

સકળ્યાં તણા બાંધયા સાસન,
[2]ચેલાસુત જિમ રાખી ચાડ;
સોડ કરી સૂતો સમશાણે,
લડવી કવિ શંકરને લાડ. ॥૫॥

એકી વાર સ્વર્ગથી આવો,
જાંબૂધણી વડા ગુણ જાણ;
દોલા ભૂપ તમૂંને દેખ્યે,
[3]આલણ તણી મટે અહવાણ. ॥૬॥

વડહથ નરિંદ તણે વિજોગે,
રૂદે પ્રજા જન સરવ રૂવે;
છત્રપત [4]ચહુવે હાંસે સરખો,
હવેં ન રાજા કોય હુવે. ॥૭॥

---

૧ રહણી. ૨ ચેલા ખાચરના પુત્ર (આલા ખાચર–જસદણ) ૩ સહાન-
નામી (મહુંમ) આલા ખાચર–જસદણ. ૪ ચાર પ્રકારે સરખાઇ, પ્રથમ
ગુમાં છે તે મુજબ. (ગુણની પરિક્ષા, ઉદાર વૃત્તિ, દોલત નજર અને
ધીરતા.)

*મનહર.

સલામે બે દિવસ જ્યાં નાવે કવિ 'શંકર' ત્યાં,
આપ ખુદ તેના ઘરે સાર લેવા આવતા;
શરદી છે બરાબર શરીરને સાચવજ્યો,
વાકય એવાં વદી બહુ પ્રેમથી બોલાવતા;

---

* સં. ૧૯૯૩ ના શ્રાવણ માસમાં હું લીંબડી ગયેલો ત્યારે કવિરાજ શંકરદાનજીને તાવ તથા શરદી હતી, તેથી હું સવારમાં તેમના ઘરે ગયેલો, તેવામાં ઓચિંતાના નામદાર મહારાણા શ્રી દૌલતસિંહજી બાપુ પધાર્યા, એટલે મેં તથા કવિરાજ શંકરદાનજીએ એકદમ ઉઠી સામા ચાલીને સલામ કરી એટલે પોતે (ના. હજુર શ્રીએ) ફરમાવ્યું કે, " કાં શંકરદાન ! કેમ છે, ઠંડી બહુ છે, માટે શરિરને સાચવજો. બહાર નિકળશો નહિ." તે વખતે મેં અરજ કરી કે, અહો અન્નદાતા ! બહુ દયા કરી, આતો બહુ ભારે કહેવાય શંકરદાનનું આંગણું પવિત્ર કર્યું. આપતો મહારાજા કહેવાઓ આપનું પધારવું તે તો પ્રભુની પધરામણી સમાન ગણાય, આપ લીંબડીના ધણી મહાન રાજા થઇને જોવા પધારો તે શું કાંઈ થોડી વાત ગણાય ! ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે, " જીવણલાલજી ! તમને નવાઈ લાગે છે, હું તો વારંવાર શંકરદાનના ઘરે આવું છું, એક મહિનામાં એકાદ આંટો તો અહિં ખરો જ. અને તમારા ચારણોના ઘરે તો ઉદૈપુર જોધપુર જેવા મહારાજાઓ પધારે છે, ઉદૈપુરમાં કવિરાજા શામળદાસજી રાણાજીના એડવાઇઝર (સલાહકાર) હતા, અને જોધપુરમાં કવિરાજા મોરારિદાનજી કાઉન્સીલના મેમ્બર હતા, મોરારિદાનજીની મારા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. હું પ્રથમ જોધપુર ગયેલો ત્યારે તેમને ઘરે ગયેલો છું. તે બંને કવિઓને ઘરે તે બંને મહારાજાઓ ઘણી વખત પધારતા, તો હું તમારા ચારણોને ઘરે આવું તેમાં કાંઈ નવાઇ નથી. " ત્યારે મેં અરજ કરી કે, વાહ અન્નદાતા ! આપ એવી જુની વાતો

વાહ મહારાણા દોલતેશ શુદ્ધ ક્ષત્રિ વાહ,
પ્રથમ દરજ્જે રાજાઓમાં શોભા પાવતા;
કહે જીવણલાલ જાંબૂનાથ ફેરો ફત્તે કરી;
સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા છત્રિ વંશને શોભાવતા. ॥૨॥

જાણો છો ત્યારે તો પધારો એમાં નવાઇ નહિ. ત્યારે વળી પોતે ફરમાવ્યું કે, "હું તો તેથી પણ જુની વાતો ઘણી જાણું છું. જોધપુર મહારાજા અભેસિંહજી અમદાવાદના સૂબા શેરબિલંદને પકડવા આવેલા ત્યારે "બગોદરા" ના ચારણ "રામભાઈ"ને ત્યાં મહેમાન થયેલા, રામભાઇ બહુ પૈસાદાર લાખુંપતિ હતા અને રાજાઓમાં ધીરધાર કરતા. તેમણે ગજું ભુલવી દે એવી મહારાજાની ખાત્રી કરી, તમામ માટે સોના રૂપાના થાળ પીરસ્યા, તે જોઇ મહારાજા બહુ ખુશી થયા તે વખતે મહારાજા બોલેલા તે સાંભળજો.

"ઉદ્દેપરાં જોધપરાં બગોદરાં બરાબરાં."

બીજા રાજાઓને એવા જુના અનુભવ ન હોય એટલે ન આવે, પણ મારા માથે તો (ઉંચો હાથ કરીને) કાળીયા (શ્રી કૃષ્ણ) ની, મારા નાથની અતી કૃપા એટલે મને તો ધરધણીથી તે રાજા સુધીનો અનુભવ થયો છે, માટે હું આવું છું" એટલું ફરમાવી પોતે પધારી ગયા.

દેવાંશી અને જનક રાજા સમાન જીવનવાળા શુધ્ધ ક્ષત્રિય મહારાણા દ્રૌલતસિંહજીનાં ઉપર મુજબનાં નિજ મુખથી કહેલાં દેવવાણી જેવાં વચનો મારા હ્રદયપટ માથે જોવાંને તેવાં છપાઈ રહેલાં છે, તે અત્યારે આ શોકોદ્ગાર કાવ્ય પ્રસંગે પ્રસિધ્ધ કરૂં છું.

જીવણલાલ ડોસાભાઈ.
રાજ્યકવિ—ધ્રાંગધ્રા સ્ટેટ.

સોરઠા—દોહા.

[1]સુકવ્યાં સાથે સ્નેહ, જીંદગાની ભર જાળવ્યો;
છેવટ સુધી છેહ, દીધો નહિ તેં દોલતા. ॥૧॥
પાછા પૃથવી ઉપરે, વેધૂ નૃપ વળજો;
[2]આલણનો [3]અળજો, દેખ્યે મટશે દોલતા. ॥૨॥
સ્વર્ગે સુરગણ સરવને, જુગતે સમજાવી;
એક ફેરો આવી, દે દરશન નૃપ દોલતા. ॥૩॥
રાખી નહિ કવિથી રૂદે, જુદાઈ તેં જરિયે;
કયાં જઇને કરિયે, હવે-દલની વાતું દોલતા. ॥૪॥
તૂં [4]અછબો જસવતતણો, સ્વર્ગે ગ્યો સદતાર;
તેથી-હુવો હાહાકાર, દુનિયાં આથે દોલતા. ॥૫॥
[5]કવ્ય છોરૂ કજીયા કરી, ખોળા નિત ખૂંદે;
પણ-રીસ જરાય રૂદે[6], તેં-દરસાવી નઇ દોલતા. ॥૬॥
વખતે કાગળઆં વચન, કઠણ લખી કથણી;
પણ-ત્યસ અમણીતઅણી, તેં-દયા બતાવી દોલતા. ॥૭॥
વીંટેલ દુઃખે વિરૂપ, સુકવ્ય અઁગ થાતાં સુખી;
એવી-ભરેલ અમૃત ભૂપ, દ્રષ્ટિ તારી દોલતા. ॥૮॥

---

૧ સારા કવિઓ. ૨ જસદણના નામાંકિત (મહુંમ) દરબાર શ્રી આલા ખાચર. ૩ અજવાણ. ૪ ઓચિંતા ૫ કવિ. ૬ હૃદયમાં.

પાલીતાણાવાળા કવિરાજ રામદાનજી કેશરભાઈ ટાપરીયા ચારણ કૃત

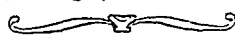
શોકોદ્‌ગાર કાવ્ય.

કવિત.

સનાતન ધર્મહુકો રક્ષક પ્રતાપ જૈસો,
ભવ્ય ક્ષત્રિપાઠ ભૂપ ભૂપર ભજા ગયો;
ભૂમી હેમ આદિ દાન વિવિધ પ્રકાર દેકે,
કરી સદકર્મ પર્મ કીરતી કમા ગયો;
કહે કવિ "રામ" રાજપૂતનકોં રીતિ નીતિ,
ખાગ ત્યાગ ભક્તિ ભેદ પૂરન પઢા ગયો;
નિંબરીકો શ્યામ નામ અમર કરીકે આજ,
દોલતેશ દેવ દેવલોકમેં સિધા ગયો. ॥૧॥

દોહા.

પુત્ર જેમ રૈયત પરે, પુરણ રાખણ પ્યાર;
ઈ—ગયો સ્વર્ગ જાંબૂ ધણી, દોલત નૃપ દાતાર ॥૧॥
રીત પુરાની રાખતલ, અનસી કુળ આચાર;
ઈ—ગયો સ્વર્ગ જાંબૂ ધણી, દોલત નૃપ દાતાર ॥૨॥
પાસા જેના પુન્યથી, પડ્યા સદા પોબાર;
ઈ—ગયો સ્વર્ગ જાંબૂ ધણી, દોલત નૃપ દાતાર ॥૩॥
સુકવિનું સનમાન કરી, ભર્યો સુજસ ભંડાર;
ઈ—ગયો સ્વર્ગ જાંબૂ ધણી, દોલત નૃપ દાતાર ॥૪॥

ભાવનગર તાબે 'મજાદર'ના રહીશ કવિરાજ—ચારણ દુલ્લા ભક્ત
" કાગ કવિ " કૃત શોકોદ્‌ગાર કાવ્ય.

સોરઠા—દોહા.

પંખી [1]પાંથુ લોગરી, પડીયલ [2]બેને પાંખ;
અમૃત ભરિયલ આંખ, કયાંય [3]દીઠે નાવે દોલતા. ॥૧॥
મીટડીયું માંડી કરી, પેખું લગ દિગપાળ;
ભુવણમાંય ભૂપાળ, કયાંય—દેખું ન [4]જુનપ દોલતા. ॥૨॥
મોટા મછ મેરાણ, અવળા [5]કવ્ય આંટા દિયે;
પણ—ઝલકયો નઇ ઝલરાણ, તારો-દરિયાપનો દોલતા. ॥૩॥
સાથે આંખે ને મુખમાં, જગ રાખેલ ગુણ જાણ;
પણ—ચારણ વરણ સુજાણ, તેં—દલમાં રાખેલ દોલતા. ॥૪॥
દલ લોઢાપર દોલતા; લીંટો જેહ લખાય;
ઇ—ભેદુ કીં ભૂંસાય, રાજા જસમલ રાઉત. ॥૫॥
સોંપી દાદાને છેવટે, જૂનપ મોટપ [6]જાણ;
પછે કીધાં પરિયાણ, તેં—દેવભુમીનાં દોલતા. ॥૬॥
મોઠપ વાળા મુખને, [7]કીં ભૂલે કવલોગ;
વેધુ તારો વિજોગ, [8]દોખીને વસમો દોલતા. ॥૭॥
[9]વૃખ મીઠું દોલત વદાં, દાદો ફળ દાઢાળ;
આંબો આભ કપાળ, ઢળિયો જાંબુનો ધણી. ॥૮॥

---

૧ કવિ—પંડિત. ૨ બન્ને. ૩ નજરે ૪ પુરાની રીત. ૫ કવિ (કવિયો રૂપી મચ્છ.) ૬ જાણપણું (સમજણ) ૭ કેમ. ૮ દુશ્મનને. ૯ વૃક્ષ.

झालावाड-वृज़नगर (राजपूताना) के राजकवि आधुनिक भूषण कविन्द्र कविराजा हरनाथजी पंडितजी कृत शोकोद्गार काव्य

लींबड़ी नरेश के देवलोक जाने का शोक

दण्डक.

पूर्व नृप नीत की सुरीत रखवारो रह्यो,
आपने समै को सदाचारी ऐक ही कहाय।
दौलत की दृष्टि सौं निहारत रह्यो ही सदा,
शत्रु, मित्र, सज्जनसौं द्वन्द[1] द्वेषता[2] बिहाय[3] ॥
हर्ष "हरनाथ" हर भाँतिन करेगो कौन,
कोविद, कविन्द्र, द्विज, धेनु दीन की सहाय।
दौलत नरेन्द्र को दुनीतै[4] देवलोक होत,
सूख्यो दया, दान धालुता को दरियाव[5] हाय॥१॥

---

१ झगडा, २ ईर्षा, ३ छोडकर, ४ दुनियांसें (संसारसे), ५ समुद्र।

लींवडी नरेश के स्वर्गारोहण से सम्बन्ध

धनाक्षरी.

ज्ञान मति जरठ[1] तिलोत्तमापती[2] की भई,
सोध[3] विधि विष्णु मंत्र देवबोल[4] के ठयो[5]।
ऐसो नरलोक में नरेश कहीं ढूंढो जाय,
जाको यश जगतमें सुनीत युक्त ह्वै छयो[6]॥
भाषै "हरनाथ" तबै दूतन बतायो धाय[7],
सुनत तुरंत[8] सर्व देवन बुला लयो।
लींमडी नरेश दौलतेश की भई ना मृत्यु,
इन्द्रपुरी साज राज शासन हितै गयो ॥२॥

---

१ वृद्ध, २ इन्द्र, ३ समझकर, ४ देवतोंको बुलाकर, ५ स्थित, ६ छाया हुआ, ७ दौड़कर, ८ शीघ्र ।

लींबड़ी नरेश के स्वर्गारोहण समय की कर्तव्य परायणता

घनाक्षरी.

विविध[1] विधान[2] वेद रीति सों सुदान करि,
दीनो अस[3] द्रव्य रही रङ्कता[4] न रंङ्कमें[5]।
प्रेम युक्त सकल कुटुम्ब समझाय देव,
अजपा[6] जप जाप दिव्य हृदय निशङ्कमें[7]॥
भाषै "हरनाथ" माथ नाय कर जोर जुग्म,
राख[8] छबि बङ्क[9] दृग हेरन सुबङ्क[10] में।
दौलत नरेन्द्र गयो त्यारी कर इन्द्र लोक,
सौंप प्रजा प्यारी दिग्विजय सिंह अङ्क[11] में॥३॥

---

१ बहुत, २ तरह (प्रकार), ३ इस भांति, ४ कंगाली (गरीबी), ५ कगालोंमें, ६ जिसे विज्ञानी मुक्तमार्गी ब्रह्मयोगी शरीरान्त के समय पर जपा करते हैं, ७ निर्भक्कि हृदय में, ८ रखकर, ९ भगवान कृष्ण की टेढ़ी छवि, १० अपनी-निजकी तिरछी चितवन से ध्यानामग्न देखते हुए, ११ गोदमें।

वर्तमान लींबड़ी नरेशके हितार्थ उपदेश

धनाक्षरी.

कीरत अनन्त जो तुम्हारे पूर्व पितृन की,
परम पवित्र ताहि प्रीति सों निहारियो ।
खलन[१] खपाय[२] अभिमानिन को दण्ड दण्ड,
द्रोही दग़ाबाजन को देश तें निकारियो ॥
आश्रित कवीन्द्र दुज[३] दीनन पै दाया[४] करि,
कान सुनी बात पै न न्याय निरधारियो ।
लींमड़ी नरेन्द्र महाराणा दिग्विजय सिंह,
शासन को भार सावधानी सों सम्हारियो॥१॥

जामनगर स्टेट के राज्यकवि केशवलालजी श्यामजी
बारोट कृत शोकोद्गार काव्य.

दोहा.

सुनत शान्त अवसान शिर, भयौ वज्रको पात;
दौलत के देहान्त तें, हा हा हिय हहरात॥१॥

---

१ दुष्ट, २ नष्ट करना (विध्वंस करना), ३ द्विज, ४ दया ।

कवित.

मानो सुज्ञ हंसनको मानसर सूक गयो,
लुप्त भयो कल्पतरु आश्रित अनंतको ॥
"केशव" अदृश्य भयो संतको विश्रांति स्थल,
तूट्यो गिरिदुर्ग केधों गुरु गुनवंतको ॥
मंडन भो खंडित महान राजमंडल को,
पंडित को प्यारो माननीय मतिमंतको ॥
छयो शोक सागर अपार निम्ब नगरी में,
गयो परलोक प्रेमी "दौलत" दिगंतको ॥१॥

यह कलिकाल बिच कोन प्रजा पालक है,
राज ऋषि जैसो भेष सजोके सुहावेगो ॥
"केशव" त्रिपुंड भाल रुद्राक्षकी माल कंठ,
धरिके अखंड कोन साम्ब गुन गावेगो ॥
चारों फल पाइ चतुर्भुजकी कृपातें कौन,
'दौलत' नृपाल जैसो बिरद बढावेगो ॥

विना दैन्य जीवन औ अनायास मरन त्यों,
शरन उमापतिको कौन अस पावेगो ॥२॥

दोहा.

यावज्जीवन प्रभु चरन, साध्यो अचल सनेहु;
यातें शिव! शाश्वत शरन, दौलत नृपको देहु १

पालनपुर स्टेटके राज्यकवि लाखाजीके सुपुत्र हमीरदानजी
मोतीसर कृत शोकोद्गार काव्य.

कवित.

पुण्यश्लोक झाला दौलतेश सुर लोक हेतु,
तिरहुतिनाथ[1] ज्यों भवार्णवको[2] तिरगो[3] ।
राजनय[4] पूरन तरंगिनि[5] तरंगनको,
मंगल मयूरनको मादक[6] मुदिर[7] गो ।
सुकवि "हमीर" राज्य सोरठ के अंगन तें,

---

१ जनक राजा, २ भवसागर, ३ तर गया, ४ राजनीति, ५ नदी,
६ मस्त करनेवाला, ७ मेघ.

याग अनुराग राग विद्याको रुचिर[1] गो।
कदर कलत्र[2] कर कंकन विखंडन भो,
मंडन महीप धर्म आतपत्र[3] गिरगो[4] ॥१॥
मंथन भो मोद गुनि निम्बपुर कंथ साथ,
छात्र[5] संथ[6] मात्र सदग्रंथ पंथ टरिगो।
ऊंठे यह जगमें "हमीर" जशवंत नंद,
भूरि भव्य भवन अनूठे यश भरिगो।
सिंगड़ा[7] मठेश रघुवरको प्रसिद्ध पुनि,
शंकरको[8] सिद्ध कवि मौलिमनि करिगो।
झाला अम्बरीश[9] थो अधूना अम्बरीष[10] वह,
दौलत महीश[11] बद्रिकाश्रम बिचारिगो ॥२॥

---

१ सुंदर, २ स्त्री, ३ छत्र, ४ पड गया, ५ विद्यार्थी, ६ पाठ, ७ पोरबंदर राज्यमें सिंगडा मठाधीश्वर महाराजश्री रघुवराचार्यजी, ८ शंकरदानजी कविराज (लींबडी), ९ सूर्य, १० राजा अंबरीष, ११ राजा.

"भान्डु" (महेसाणा प्रान्त) के कविराज शिवलालजी लालुभाई वारोट कृत शोकोद्गार काव्य.

कवित.

भक्ति रस भोगी महायोगी सें बने न ऐसे ।
अंत बेर मंत्र ओउंकार को उचरबो ॥
कहे "शिवलाल" कोउ व्याधि के उपाधि बिन
साधि के समाधि ध्यान ईश्वर को धरबो ॥
जैसे करी[1] कंठतें सु गिरत कुसुम[2] माल ।
तैसे महा आतमा को तनतें निकरबो ॥
लोक परलोक लोक लोकप सराहे सब ।
धन्य महाराना दोलतेश तेरो मरबो॥१॥

राज महाराजनमें साजन समाजन में ।
भाजन भलप्पन के भूतलपें भासिगे ॥

1 हार्थी. २ पुष्प.

कहे "शिवलाल" धर्म धीर वीरता के साथ ।
पर्म रमनीय वधू कीरति कों वरिगे ॥
यथा वीधि पालन करीके परमारथ को ।
महा तपधारि भव तोयनिधि[1] तरिगे ॥
शुभाशिष राज सुख दैके दिगविजय कों ।
दोलत नरेश देवलोक पंथ करिगे ॥२॥

राजपुर (वढवाण) के कविराज शिवदानजी प्रभुदानजी
बोक्षा चारण (मूली निवासी) कृत शोकोद्गार काव्य.

दोहा.

सत क्षिर[2] ग्रही करतो अलग, अनृत[3] पुष्कर[4] अंश;
दोलत नृप अवतंश[5] भो, हंश मूक्त कुल हंश ॥
अनिल[6] कृतांत[7] कि आंचतें[8], अद्भुत ओज[9] उदीप;
बूझ्यो दैवतवंत हा ! दैवी दोलत दीप ॥

---

१ समुद्र, २ दुध, ३ असत्य, ४ जल, ५ मुगट, ६ पवन, ७ काल,
८ झपटतें, ९ तेज–प्रताप.

कवित.

मेधावी[१] महान महिपालन को मौलिमनि[२] ।
पथिक हरोलि[३] गो परार्थ[४] पुन्य पथको[५] ॥
कहे "शिवदान" कवि-दीन दुःख हारक गो ।
धारक गो आदि कुल गौरव अकथको ॥
राजवट रीति न्याय नीति दक्ष राजन गो ।
उच्च गुन भाजन गो धोरि धर्म रथको ॥
झालावंश पंकजको[६] दोलत मिहीर[७] बीर ।
हेलाउ हमीर[८] गो हिमाउ पंख हथको ॥१॥

सदाचार चारक गो पुन्यकृषी कारक गो ।
धर्म धृति धारक गो महिप महान हा ॥

---

१ बुद्धिमान, २ मुगटमणि, ३ आगे चलनेवाला. ४ परमार्थ, ५ मार्ग, ६ कमलको, ७ सूर्य, ८ हमीर हेलाउ–हेम हेडाउ (कच्छमें राजा हो गया.)

वंश खटत्रीश[1] छत्रि छत्र सूर सुभट गो।
महिभृत[2] मुगट गो सुकृत निधान हा॥
कहे "शिवदान" क्षात्राचार भार वाहक गो।
गुनि-गुन ग्राहक गो पुरुष प्रधान हा॥
गाढ अरि गंजन गो संत-प्रजा रंजन गो।
दीन दुःख भंजन गो दौलो महाराज हा॥२॥

दोहा.

पंडित कवि गुनि पंछिको, अक्षरबट अवदात[3];
दौलत गो दिवलोकमें[4], वसुधाधिप[5] विख्यात।
उर[6] कवि दधि[7] उमगावतो, दई दैवी कर दान;
हा! अथयो[8] दौलत अधिप, शरदेन्दु[9] सुखदान।

---

१ छतीश, २ राजा. ३ उज्वल, ४ देवलोक, ५ राजा, ६ हृदय. ७ समुद्र, ८ अस्त हुआ, ९ शरदका चंद,

घुन्य[1] निकर पंकज[2] प्रगट, पोषक तेज प्रधान;
अस्त भयो दोलत अधिप, वैवस्वत[3] मकवान।

दोलत नृप सुकृत[4] उदधि, पोषन करन समस्त;
कुटिल अकथ दुःख कूपभो, अंतक[5] रूप अगस्त।
दिवलोके दोलत जतां, मकवाणो कुलभाज;
मांखो तेज पतंग[6] भो, झांखो क्षत्रि समाज॥

शिरोही राज्य (वडदरा गाँव] के कविराज
वाघदानजी खुशालदानजी आशिया
चारण कृत शोकोद्गार काव्य.

दोहा.

ग्राहक गुणी समाज को, धर्म दया गुण धाम।
ढही पड्यो जांबू धणी, मनहर बडो मुकाम॥

---

१ समूह, २ कमल, ३ सूर्य, ४ पुण्य, ५ काल, ६ सूर्य.

चातुर कविगण चक्र कों, दई सोचरी चोट ।
भानु[१] दौलत भूप गो, मृत्यु[२]-अस्तगिरि ओट ॥

मधुर काव्य मकरंद[३] रो, रागी भल राजंद ।
दौलतेश गो त्रिदिवपुर[४], मतिवर भूप मलिंद[५] ॥

महाओज[६] मंगोल[७] को, पौरस सह प्रतिपाल ।
हमिर हठाळो हल गयो, दौलतेश महिपाल ॥

---

१ सूर्य, २ मृत्यु रुपी अस्ताचल. ३ पुष्परस, ४ देवलोक, ५ भ्रमर, ६ क्षात्र तेज, ७ मीर मगोल (अल्लाउदीन बादशाहका वजीर) रणथंभोके राजा हमीर देवके शरण आयाथा.

કુંડલના કવિ મુસા ફકીરાં મીર કૃત શોકોદ્‌ગાર કાવ્ય.

ગીત–સપાખરૂ.

દાતા પ્રખ્યાતા ગણાંરો ખ્યાતા પ્રજાપ્રિય પ્રભુઅંશી,
પાતશા જાંબુવો રાણો ગરીબાંરો પાળ;
રાજપૂતી તેજવાળો રૂપાળો મહાન રાજા;
ભાણવંશી કળાં ભાણ આથમ્યો ભુવાળ. ॥૧॥

વેદવાં અજંગે કરી હુવો સિદ્ધલોગ વાસી,
રૂડો રામવારો મૂકી ગયો મહારાણ;
વિસારો થાય નૈ યાદ આવે ગુણ વારવાર,
નૃપત્તી સુકાણો દયા સુધારો નવાણ. ॥૨॥

ડંકા વિજૈ કીતવાળા વજાવીયા દશેદિશા,
રાજવંશી જસાનંદ સાબ છત્રી રૂપ;
અનંમી અભીત નાથ લીંબડીરો દેવઅંશી,
દાની દેવ રાજા જ્ઞાની પોઢયો દોલો ભૂપ. ॥૩॥

॥ श्री ॥

किशन-बावनी

मंगलाचरण*

श्री जगन्नियंता-स्तुति।

कवित।

ॐकार-अमर-अमार-अविकार-अज,
अजर जु है उदार दारन दुरंत को।
कुंजर तें कीट परियंत जग जंतु ताके,
अंतर को यामी बहुनामी-स्वामी संत को।
चिंता को करनहार, चिंता को हरनहार,

---

* ग्रंथ के प्रारंभ में मंगलाचरण करने का कवि-संप्रदाय है। सांख्यदर्शन में कहा है कि ग्रंथ के प्रारंभ में मंगलाचरण करके समाप्त होने पर फलश्रुति लिखनी चाहिए। इस परिपाटी-अनुसार इस ग्रंथ के प्रारंभ में मंगलाचरण किया गया है और अंत में फलश्रुति के बदले ग्रंथ-प्रयोजन लिखा गया है। "मंगलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितश्चेति। समाप्तिकामो मंगलमाचरेत् इति वचनात्।"

मंगलाचरण प्रायः तीन प्रकार का होता है। किसी ग्रंथ में मंगलाचरण में देवता को नमस्कार किया जाता है, किसी में आशीर्वाद दिया जाता है और किसी में वर्णनीय वस्तु का सूचन किया जाता है। किशन कवि ने इस ग्रंथ के आदि में नमस्कारात्मक मंगलाचरण किया है।

पोषन-भरनहार 'किसन' अनंत को।
अंतक तें अंत-दिन राखै को अनंत बिन ?
तातें तंत अंत को भरोसो भगवंत को ॥१॥

भावार्थः—जो ओमकार-स्वरूप, चिरजीवी, काम रहित, निर्विकार, अजन्मा, वार्द्धक्य रहित, उदार एवं अशुभ को नष्ट करनेवाला है। जो कीट से हाथी पर्यंत जगत् के सभी जीव-जंतु का अंतर्यामी है। (अनेक काम करने से) जिसके अनेक नाम हुए हैं। जो साधु (धार्मिक) व्यक्ति का स्वामी है। किशन कहता है कि, जो जीव मात्रका चिंतक है एवं उनकी चिंता मिटाकर (उनका) भरण-पोषण करता है। उस अनंत परमात्मा के सिवा हमें काल से बचानेवाला अन्य कौन है ? अतएव आयु की मर्यादा नष्ट होने पर हमें उसका ही विश्वास है। क्योंकि वही संसाररूपी सागर से हमारा उद्धार करेगा ॥१॥

श्री सद्गुरु स्तुति।

कवित।

नमो नितमेव साजि सेव तजि अहमेव,
नित नरदेव गुरुदेव सुख करता।
क्षिति-खंड-मंडन विहंडन भरम भूरि,
करम-बिखंडन धरम-धुर-धरता।

करत बिहाल तें निहाल ततकाल माँहि,
परम कृपाल प्रतिपाल पाप-हरता।
'किसन' अपाय जाय पाय सु पसाय जाके,
कीजै तातें सेवन उपाय पाय नर! ता ॥२॥

भावार्थः—हे नर! मनुष्य में देवता-स्वरूप एवं सुखकारक (ऐसे) गुरुदेव को निरभिमानी होकर सेवाभाव से वंदन करो। जो पृथ्वी के भूषण-स्वरूप हैं एवं अत्यंत संदेहों का नाश करते हैं, जो मनुष्य के कर्मों का बंधन नष्ट करने के उपरांत धर्म का धूंसर अपने कंधे पर धारण करते हैं, जो अज्ञान से बेहाल बने हुए (शिष्य) को ज्ञान-बोध द्वारा शीघ्र ही सब प्रकार से संतुष्ट कर देते हैं, जो परम दयालु हैं, जो अपने शिष्य की रक्षा करने के उपरांत उसके पापों का नाश करते हैं। इतना ही नहीं, किशन कहता है कि उनकी सेवा के उस साधन का नियमित व्यवहार करो जिससे वे प्रसन्न हों। क्योंकि उनकी प्रसन्नता के फल-स्वरूप ही परब्रह्म का अलगाव मिटकर (हमें) ऐक्य अर्थात् मोक्ष की प्राप्ति होती है ॥२॥

पुनः यथा—कवित्त।

सुरन डर न तम-तरन तरनि सम,
निहत करन घर-घरनि रहत हैं।

सुकृत भरन फिर दुकृत हरन चिर,
चरन करन अनुसरन सहत हैं।
सुगुरु करन सुख अमृत झरन मुख,
कनक-वरन वर वरन महत हैं।
कुमति परन परहरन तरन तजि,
'किसन' सरन कज सरन लहत हैं ॥३॥

भावार्थः—जिन्हें मृत्यु का भय नहीं है एवं जो अज्ञानांधकाररूपी सागर पार करने में जहाज-स्वरूप हैं, जिन्होंने मन इंद्रियों को वश किया है और जो घर एवं स्त्री रहित हैं, जो पुण्यपोषक हैं एवं (अपने शिष्य के) अनंत काल के पापों का नाश करते हैं, जो 'करन-सत्तरी'* नामक (जैन) ग्रंथ का पदानुसरण करते हैं, अपने शिष्य के कल्याण (सुख) के लिये जिनके मुँह से अमृत-सदृश ज्ञान-वाणी की वर्षा हुआ करती है। तप के प्रभाव से जिनका शरीर स्वर्ण-सदृश दीप्तिमान् है, कुमति में डालनेवाले विषयभोग और उसके साधन-रूप स्त्री का त्याग कर किशन कवि, अनंत आश्रय के लिये ऐसे सद्गुरु का आश्रय ग्रहण करता है ॥३॥

---

* संस्कृत में 'करन-सत्तरी' नामक एक ग्रंथ है, जिसमें जैनसाधुओं के ७० (सतर) कर्म-संबंधी वर्णन किया गया है। गुजराती भाषा में उस ग्रंथ को 'करण-सीतेरी' कहते हैं। किशन कवि जैनधर्मानुयायी थे अतएव उन्होंने उसका यहाँ प्रमाण दिया है।

श्री सरस्वती-स्तुति ।

कवित ।

सिद्धि-बुद्धि लायक विधायक विविध रिद्धि,
वायक सरस वरदायक वरसती ।
आगम-निगम अवगमन सुगम होत,
अगम उद्योत ज्योति परम परसती ।
गंजन अगंजन की गंजन गँभीर भीर,
अंजन ज्यौं रंजन निरंजन दरसती ।
संतनि सुहाई भाई! याही तें कहाई आई,
'किसन' सहाई माई, सेइए सरसती ॥४॥

भावार्थः—पात्र की योग्यतानुसार जो सिद्धि, बुद्धि एवं अनेक प्रकार की ऋद्धियों को बनाती हैं; जो वरदानयुक्त श्रेष्ठ और सुंदर वाक्यों की वर्षा करती है; जिनकी कृपा से पुराण एवं वेदो में प्रवेश करना सुलभ हो जाता है; जिनकी ज्योति का प्रकाश अगम्य स्थानों में भी फैल जाता है; जो अजीत (कामादिक) का पराजय कर उसके गंभीर कष्ट(अज्ञान)का नाश करती हैं; जो अपने कृपाभाव-स्वरूप औषधि के अंजन द्वारा परब्रह्म (निरंजन) परमात्मा का दर्शन कराती हैं और जिन पर संतजनों की अत्यंत प्रीति होने से जो 'आई' अर्थात् माता कही जाती हैं; उन सर्वसहायक सरस्वती माता का किशन कहता है कि हे भाई ! सेवन करो ॥४॥

अथ ग्रंथ-प्रारंभः।

उपदेश 1. कवित।

*ग्रंथ ही में धायो पै न धायो है धरम रुख,
पायो दुख द्वंद पै न पायो सुख पायबो।
गायो जान आन पै न गायो भगवान जान,
आयो जो न ज्ञान कहा नर-योनि आयबो?
मन में न मायो अंध! काहू न नमायो कंध,
'किसन' परेगो खरे! तोहि पछितायबो।
आप ही को भायो भायो पाप को उपायो पायो,
बांधि मुठी आयो पै पसारे हाथ जायबो!॥५॥

भावार्थः—हे अंध! तू जगत के जंजाल में अहर्निश दौड़ता फिरा परंतु धर्म की ओर कभी अग्रसर नहीं हुआ। फलतः प्राप्त करने योग्य सुख से वंचित रहकर शारीरिक एवं मानसिक दुःखों को तूने प्राप्त किया। तूने जानबुझकर अन्य लोगों का गुणगान किया परंतु स्थिर मति से परमात्मा का गुणगान कभी नहीं किया। अतएव यदि परमात्मा संबंधी ज्ञान नहीं हुआ तो पुरुष-योनि में उत्पन्न होने से क्या लाभ है? तूने गर्विष्ठ होकर किसी के आगे

---

* इस पाँचवें कवित तक, प्रत्येक कवितके प्रथमाक्षरसें ॐ **नमः सिधं** जैन मंत्र होता है.

अपना कंधा नहीं झुकाया और तू मन में फूला नहीं समाया, परंतु किशन कहता है कि, (धर्मराजा के सम्मुख तेरा न्याय होगा तब) तुझे अवश्य पश्चात्ताप करना होगा। (बुरा होने पर भी) अपनेको जो अच्छा मालूम हुआ वही तूने समीचीन समझकर किया, (और फलतः उस—) पाप से उत्पन्न किए हुए—का (फल) पाया। सारांश कि, जब जन्म हुआ था तब तो तू बंधी मुट्ठी आया था परंतु मृत्यु के समय तुझे सचमुच खुले हाथ जाना होगा! ॥५॥

अरथ न आवैं रथ-अरथ-गरथ पथ,
रखत-तखत-राज साज-बाज सासना।
काहू योनि जैबो पूँजी पाखे कहा खैबो? तातें,
तैसो-तैसो लैबो जातें व्है न तोहि त्रासना।
आज लौं अचेत रह्यो 'किसन' न हेत लह्यो,
मान अजौं कह्यो कर सुगुरु उपासना।
छिन-छिन छीजै आइ देह कछु देह पाइ,
बासना बिलाइ जाइ रह जाइ बासना॥६॥

भावार्थः—परलोक को प्रयाण करते समय रथ, धनमाल, चरागाह, राज्यासन, सजावट, आज्ञा आदि कुछ भी काम में नहीं आते; और परमात्मा का सत्य दिल से भजन किए बिना आत्मा का मोक्ष भी

नहीं होता। मृत्यु होने पर तुझे किसी भी योनि में जन्म तो लेना ही होगा, परंतु वहाँ (दानरूपी) धन (संचित किए) बिना तू क्या खायगा ? इसी लिये राहखर्च तू साथ में ले, जिससें तुझे दूसरी योनि में किसी भी प्रकार का त्रास न हो। तात्पर्य कि यदि साथ में स्वर्णादि धन हो तो उसके छीन जाने का भय रहता है परंतु दानरूपी धन-संपत्ति का उपभोग तो निर्भय होकर किया जा सकता है अतएव यथाशक्ति हमेशा तू दान किया कर। किशन कहता है कि आज पर्यंत अज्ञानी रहकर तूने प्रीति नहीं की, परंतु अभी से मेरा कहना मानकर सद्गुरु की उपासना का प्रारंभ कर दे। फलतः वे, परमात्मा के स्वरूप का तुझे बोध करा देंगे। तू देखता ही है कि, प्रतिक्षण आयु कम होती जा रही है अतएव देह-पाप्ति के बदले में तुझे कुछ तो दान करना ही चाहिए। अन्यथा जैसे वर्तन फूट जाने पर भी उसमें भरी हुई वस्तु को महक रह जाती है, वैसे ही तेरे मन की वासनाएँ ज्यों की त्यों रह जायँगी अर्थात् मृत्यु होने पर भी तेरी वदनामी जगत में बनी रहेगी ॥६॥

आलम अहै अयान मालम न है पयान,
जालम रहै न जुलमानो मान रहैगो।
अंत बार ख्वारी परिवार हू न देत यारी,
गहै भार भारी यार! सोही भार बहैगो।

काया अरु माया कैसी बादल की छाया जैसी,
'किसन' जू ऐसी को अँदेसो दिल दहैगो।
जोलौं जियै एह देह तोलौं निःसँदेह देह,
व्हैगी देह खेह तब कौन देह कहैगो?॥७॥

भावार्थः—इस दुनिया के सभी जीव अजान हैं, क्योंकि मृत्यु होने पर अपनेको कहाँ प्रस्थान करना होगा यह उन्हें मालूम नहीं; अर्थात् अपने दूसरे जन्म का एवं अपनी पारलौकिक गति का उन्हें ज्ञान नहीं है। यद्यपि इस पृथ्वी पर अत्याचार करनेवाले ज़ालिम (मनुष्य) अमर तो नहीं रहेंगे, परंतु उनके ज़ुल्म की याद अवश्य सदैव बनी रहेगी। इसी तरह हे यार! जिसके पोष-णार्थ तू इतना व्यावहारिक बोझा उठा रहा है वह परिवार जब तेरे नाश होने का अंतिम समय उपस्थित होगा, तब तुझे यारी न देगा अर्थात् तुझसे मैत्री न रखेगा। अतएव तू जितना बोझा धारण करता है, वह अंततः तुझे ही ढोना होगा। शरीरसंपत्ति एवं धनसंपत्ति बादल की छाया-सदृश अस्थिर हैं, अतएव उनकी चिंता किशन कहता है कि तेरे मन को जलाया करेगी। इसी लिये जब तक यह देह है. तब तक तू नित्यप्रति कुछ (दान) दिया कर। क्योंकि जब यह देह ही (जलकर) भस्म हो जायगी तब फिर तुझे कौन कहेगा कि, तू कुछ दान कर? ॥७॥

इत उत डोलै कहा? दीन-बोल बोलै रहा,
पेट ही के भोले! पेट लग्यो महा प्रेत है।
गरभ में दै दै ग्रास पाल्यो दस मास आस,
वाही की 'किसनदास' आन आन देत है।
चांच दई सोई मिंत! चन की करेगो चिंत,
चिंत ही हरेगो ऐसो साहिब सचेत है।
जान कौं अजान कौं जहान कौं बिहान ही तें,
देत सुबिहान कहा तोही कौं न देत है?॥८॥

भावार्थ:—हे पेट का भोला आदमी! तू पेट के लिये इधर-उधर क्यों भटकता फिरता है और जिस-तिस के सम्मुख दीनवाणी का उच्चारण क्यों करता है? क्या तू नहीं जानता कि, यह पेटरूपी महाप्रेत तेरे साथ लगा हुआ है? अर्थात् उसे भरने को तू चाहे जितना प्रयत्न करेगा परंतु वह खाली ही रहेगा। जिसने गर्भवास में ग्रास देकर तेरा दस मास पर्यंत पालन-पोषण किया था उसकी ही किशन कहता है कि, आशा रक्ख। क्योंकि वह दूसरों को देता है तो तुझे भी देगा। हे मित्र! जिसने चाँच प्रदान की है वही खाद्य-सामग्री की चिंता करेगा। तात्पर्य कि, वह स्वामी इतना

सावधान है कि सबके साथ तेरी चिंता भी मिटा देगा।
बुद्धिमान और मूर्ख, बल्कि सारी दुनिया को सुबह में उठते
ही जो (भोजन) देता है वह (सुबिहान, सुभान-) भला और
पवित्र परमात्मा-क्या तुझे नहीं देगा? ॥८॥

इहै प्रभुता कौं तो 'किसन' प्रभुता कौं त्याग,
छाँड़ी ना विभूति तो विभूति कहा धारी है।
जोलौं भग तजी नाहीं तोलौं भगतजी नाहिं,
काहेको गुसाईं जो गुसाईं सो न यारी है।
काहेको बिराहमन जारै है विराह मन,
कहा पीर जोपै पर-पीर न बिचारी है।
कैसो वह योगीजन जाको न वियोगी मन,
आसन ही मारी जान्यो आस नहिं मारी है॥९॥

भावार्थ:—यदि तू प्रभुता अर्थात् प्रभुत्व प्राप्त करने की इच्छा रखता है तो किशन कहता है कि प्रभुता अर्थात् बड़ाई का त्याग कर। जब तक तूने विभूति अर्थात् संपत्ति का त्याग नहीं किया है, शरीर पर विभूति अर्थात् भस्म रमाने से क्या हुआ? इसी भाँति

जब तक तूने भग अर्थात् (स्त्री की) योनि का त्याग नहीं किया है, तब तक तू भक्तजी कैसे कहा जा सकता है? जब तक तूने परमात्मा (गुसाईं) से प्रीति नहीं की है, सच्चा गुसाईं अर्थात् महंत कैसे कहा जा सकता है? जब तक तेरे मन में (स्त्री के) वियोग (का दुःख) रहता है, तू सच्चा ब्राह्मण (बिराहमन) कैसे कहा जा सकता है? जब तक पराई पीड़ा (पीर) का तूने विचार नहीं किया है, तू सच्चा पीर (मुसलिम औलिया) कैसे कहा जा सकता है? इसी भाँति जो चौरासी प्रकार के आसन लगाकर तप करता है परंतु मन की तृष्णा (आस) का त्याग नहीं किया और जगत् से विरक्त (वियोगी) मन नहीं हुआ है वह योगीजन अर्थात् संन्यासी कैसा? ॥ ९ ॥

उकति उपाई एती उम्मर गँवाई कछु,
कीन्ही न कमाई काम भयो न भलाई को।
आँधी जब आई तब कौन है सहाई भाई!,
राई भर कछु न बसाई ठकुराई को।
आइ पहुँचाई पछिताइ माई बाई जाई,
छूटयो नातो टटयो ताँतो 'किसन' सगाई को।

इहाँ तो सदाइ धामधूम ही चलाई पर,
उहाँ तो नहीं है भाई! राज पोपाबाई को* ॥१०॥

* सैय्यद गुलामियां मीरमुंशी कृत पालनपुर राज्य की तवारीख़ के पृष्ठ ५ में पोपाबाई को जालोर (अब जोधपुर राज्य में) के चौहान राजा बीसलदेव वालेचा की रानी लिखा है। कहते हैं कि, जब इसका पति राठौरों द्वारा धोखे से मारा गया तब यह राज-काज करने लगी। परंतु इसकी गफ़लत व बदइंतज़ामी से राज्य में बड़ी गड़बड़ फैली। इससे सं० १४५० वि० में इसके सेनापति बिहारी पठान यूसुफ़ख़ाँ (पालनपुर वालों के पूर्वज) ने राज्य की बागडोर अपने हाथ में ले ली; फलतः यह अपने दो पुत्र-सहित ईडर राज्य में भाग गई। बाद में उधर उसके पुत्रों ने भील-नियों को ब्याह लीं। इस रानी पोपाबाई के मूर्खतापूर्ण कई क़िस्से लोगो में प्रचलित हैं। इसके राज्यप्रबंध के विषय में यह कवित भी प्रसिद्ध है—

धोख़ा है प्रधान चमाचेरी जाकी पासवान,
बड़ी बैन गप्प सो फिरत अति ऐंठी है।
छोटी बैन पोल ताकी राजन में पैठ घनी,
जेठी बैन भूल ताकी सबै बात सेंठी हैं।
जलोजंता भरतार, गड़गप्प नात-जात,
कुँवर गपोड़ीमल जोर-जंत जेठी है।
आलस है पिता और मात है अंधेर वाकी,
पोपाबाई आई सो कचेरी करि बैठी है ॥१॥

कोई कोई कहते हैं कि, पोपाबाई धाकड़ जाति की स्त्री थी और किसी राज्य में कद्दू बेचनेका काम करती थी। एक समय उसे बारह कद्दू की बिक्री पर तेरह प्रकार के टैक्स देने पड़े। इस पर उसने राज्य के हाकिम से कहा कि, इस राज्य में तो पोल है। इस पर हाकिम ने कहा कि, तू भी जहाँ पोल हो वहाँ पैठ जा। यह उत्तर पाकर वह स्मशान की ठेकेदार हो गई और बहुत-सा द्रव्य प्राप्त किया। जो कुछ हो परंतु आज भी अंधाधुंधी कारबार में पोपाबाई का उदाहरण दिया जाता है।

भावार्थ:—हे भाई! (वाक्‌विदग्धता से) अनेक युक्तियोंद्वारा जगत् के व्यर्थ कामों में तूने अपनी सारी आयु गँवा दिया लेकिन (परलोक के लिये) तूने कुछ भी कमाई नहीं की, और तेरे हाथ से कोई अच्छा कार्य्य नहीं हुआ। तू जानता ही है कि, समय (अंतकाल) आने पर कोई सहायक नहीं होता, और वहाँ राईभर भी किसी के वड़प्पन (ठकुराई) की सिफ़ारिश काम में नहीं आती। जव तेरी मृत्यु आ पहुँचेगी तब तेरी जननी, स्त्री एवं पुत्री पश्चाताप करती हुई विलखती रह जायगी, और आयु की डोरी टूटते ही किशन कहता है कि इहलौकिक संबंध नष्ट होगा। इस लोक में तो धूमधाम से तूने अपनी शान रक्खी परंतु वहाँ—परलोक में कुछ पोपावाई का राज्य नहीं है जो तेरे पाप का भँडा फूटे विना रहेगा अर्थात् सौ वात की एक वात यही कि, तेरा किया हुआ आख़िर तुझे ही भोगना होगा ॥१०॥

ऊखर में मेह ऐसी पोषबी अकाज देह,
आग ज्यौं अछेह याके सब ही समेटिबो।
सदा दुरगंध क्योंहू देत न सुगंध अंध!,
तातें तैसो धंध यातें सौंधा तें लपेटिबो।
काया तो असार यार! माया हू न चलै लार,
'किसन' विचार यमलोक नेट भेटिबो।

काको अभिमान यह भूल्यो भगवान जान,
छाँड़ दे गुमान अंत छार ही में लेटिबो ॥११॥

भावार्थः—क्षारयुक्त जमीन में हुई वृष्टि की तरह इस शरीर का पोषण व्यर्थ है क्योंकि वह आख़िर कुछ भी काम में नहीं आता। चारों ओर फैली हुई भयंकर अग्नी को शांत करने का प्रयास करना व्यर्थ है वैसे, हे अंध! इस दुर्गंधमय शरीर को सुगंधित द्रव्यों से सुशोभित बनाने का कार्य्य भी निरर्थक ही है; क्योंकि वह हज़ार प्रयत्न करने पर भी कभी सुगंधित नहीं होगा। इतना ही नहीं, परंतु हे मित्र! यह शरीर असार है वैसे बहुत परिश्रम से एकत्र की हुई लक्ष्मी भी मृत्यु होने पर अपने साथ नहीं आती। इसलिये किशन कहता है कि, सचमुच तुझे मृत्यु होने पर अकेले ही यमराज की मुलाक़ात करनी होगी इसका तू विचार कर। तात्पर्य कि, जो काया और माया अपनी मृत्यु होने पर हमारे साथ नहीं आएँगी उनका हमें अभिमान भी क्यों करना चाहिए? वे असार हैं परंतु उनकी भ्रमणा में तू भगवान की याद भूल गया है अतएव अब तू उनका गर्व करना छोड़ दे क्योंकि आख़िर तो तुझे जलकर राख में अकेले ही लेटना होगा ॥११॥

रिद्धि तें न सिद्धि करी जो तें जिय के-सी जरी,
तहाँ लै धरी जहाँ प्रवेस न समीर को।

खरच्यो न खायो यौंही नर के जनम आयो,
जा दिन तें जायो सुख पायो न सरीर को।
पियो जल छान्यो पै न लोहु अनछान्यो जान्यो,
'किसन' कहूँ न आन्यो त्रास पर-पीर को।
धोखे ही में जीव दयो भयो न सुकृत लयो,
गयो भव खोय भयो नीर को न तीर को॥१२॥

भावार्थः—धन-संपत्तिद्वारा पुण्यरूपी स्वार्थ की सिद्धि नहीं की, परंतु जहाँ पवन की गति का भी प्रवेश नहीं है वहाँ जीव की भाँति रक्षा करते हुए उसे गाड़ दी। इस पुरुष-जन्म पाकर तूने उस धन—संपत्ति में से जैसे न कुछ खाया और न कुछ (धर्मार्थ) व्यय किया, वैसे ही जिस दिन से जन्म लिया तबसे तूने शरीर का सुख भी प्राप्त नहीं किया। दैहिक-तृषा बुझाने के लिये तूने पानी तो छान-छान कर पिया परंतु मानसिक तृषा की तृप्ति के लिये दूसरे मनुष्यों का रक्त पीते समय वह अनछाना है इसका कभी ध्यान नहीं रक्खा! किशन कहता है कि पराई वेदना के त्रास का कभी मन में अनुभव नहीं किया। इस तरह तूने अपने जीवात्मा को धोखे में ही रक्खा परंतु दान करके पुण्य की प्राप्ति नहीं की। तात्पर्य कि, सारी ज़िंदगी इस तरह बरबाद कर दी कि न रहा जल का या स्थल का। अर्थात् मनुष्य-लोक का सुख भी

प्राप्त नहीं किया और न आगे के लिये स्वर्गसुख का भी कुछ प्रबंध किया ! ॥१२॥

रीतो ढोल-नाईं,* करै काहू पै बड़ाई साँच,
समरै न साईं कब ताईं भव खोइहै ?
जेती तें बुराई ठाई तेती बनि आई परि,
एती चतुराई दुखदाई अंत होइहै ।
'किसन' सु भावै सगा कौन न कहावै लाल !
काल तें छुड़ावै आडो आवै ऐसो कोइ है ?
एरे अविवेकी भेक ! कापै गही गाढ़ी टेक,
लैबे को न एक कबौं दैबे को न दोइ है ॥१३॥

भावार्थः—खाली ढोल की भाँति गरज-गरजकर अपनी सत्यता की प्रशंसा तू किस पर करता है; अर्थात् अपने साँच की बड़ाई का ढोल तू क्यों पीटा करता है ? परमात्मा का स्मरण नहि करता है ! कब तक अपनी ज़िंदगी इस तरह व्यर्थ गँवा देना चाहता है ? इस दुनिया में तूने जितनी भी बुराइयाँ की हैं वे सब आख़िर आ बनेंगी; और तेरी यह सभी चतुराई आख़िर तुझे दुखदाई ही मालूम होगी । किशन कहता है कि, हे मित्र ! कैसा भी क्यों न हो, परंतु

* पाठां०—**रीतो डोल नाहिं ।**

ऐसा कोई सगा है जो मृत्यु के समय वीच में आकर तेरी काल-दूत से मुक्ति करावे ? हे अविवेकी मेढक ! (इस धन-दौलत में से) किसी समय—मृत्यु के समय 'लेना एक न देना दो' है; (फिर उसको मेरी मानने की) तूने क्यों दृढ टेक धारण की है ॥१३॥

लिखो जु ललाट लेख तामें कहा मीन-मेख ?
करम की रेख देखु टारी हू न टरै है ।
चौंप करी काहू चूहे साँप को पिटारो काट्यो,
सो तो अनजाने पाने पन्नग के परै है ।
'किसन' अनुद्यम ही चल्यो अहि पेट भरि,
उद्यम ही करत तुरत चूहा मरै है ।
देखो क्यों न करो कोई¶ हुनर हजार पर× !
ह्वैहै कछु सोई जो विधातानाथ करै है* ॥१४॥

¶ पाठां० काहू । × पाठां० नर । * इस कवित का भाव राजर्षि भर्तृहरि कृत 'नीतिशतक' के निम्न श्लोक में से कवि ने लिया है—

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाऽऽखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ॥८४॥

भावार्थ:—विधाता ने (मनुष्य के) ललाट में जो लेख लिखा है उस में क्या थोड़े ही मीन-मेष अर्थात् परिवर्तन हो सकता है? कर्म की रेखा तो जो भी खिँची गई है वह मिटाने से नहीं मिट सकती। देखो, किसी चूहे ने (भोजन की लालच से) त्वरा करके साँप का करंड काटा, और अनजाने (भीतर प्रवेश किया तो) वह खुद

(किसी सँपेरे ने एक साँप को करंड में रख देने से उसका शरीर बहुत पीड़ित होने लगा। उसकी सभी आशाएँ भंग हो गईं और क्षुधा के कारण उसकी इंद्रियाँ भी म्लान हो गईं। इतने में रात्रि के समय एक चूहा भोजन की आशा से उस करंड में छिद्र करके भीतर घुसा तो वह खुद ही सर्प के मुँह में जा गिरा! उधर सर्प उसके माँस से तृप्त होकर उसने किए हुए छिद्रद्वारा बाहर निकल गया। इसलिये हे मनुष्यो! तुम निश्चयपूर्वक समझो कि, मनुष्यों के उदयास्त का कारण प्रारब्ध ही है।)

'किसन-बावनी' के कर्ता किशनदास के साहित्यिक दादागुरु जैनधर्मांतर्गत लूँकागच्छ के साधुओं के श्रीपूज श्री तेजसिंहजी ने संस्कृत भाषा में 'दृष्टांत-शतक' नामक एक काव्य-ग्रन्थ लिखा है, उसके २६वें श्लोक में भी राजर्षि भर्तृहरि के उपरोक्त श्लोक का भाव लिया गया है—

क्षिप्तः केन करंडकेऽपि भुजगः क्षुत्पीड़ितोनाशक-
द्रात्रौ खादिमकांक्षयाशु विवरं कृत्वो दुरस्तन्मुखे।
भाग्यादेव तदा स्वयं निपतितस्तन्मांसतृप्तोऽभव-
द्यातस्तेनपथा नरः स्थिरतरो भोगीव भाग्ये भवेत् ॥

—सिहोर निवासी स्व० कवि श्री गोविंदभाई चौहाण-संपादित 'किशन-बावनी, (सं० १९७१ वि०) पृ० १८–१९।

ही साँप के वश में आ जाता है। किशन कहता है कि, साँप विना उद्यम किए (उस चूहे से) पेट भरकर (चूहे ने भीतर प्रवेश करने के लिये किए हुए छिद्रद्वारा बाहर) चल दिया और उद्यम करनेवाला चूहा तुरंत मर जाता है। अर्थात् उद्यमवादी चूहा मारा गया और प्रारब्धवादी साँप ने विना कुछ भी उद्यम किए भोजन और मुक्ति—दोनों पाया। इस तरह हज़ार युक्ति करके भी कोई क्यों न देखो, परंतु होगा आख़िर वही जो विधाता करेंगे ।॥१४॥

लीला की लगन माहिं ज्ञान की जगन नाहिं,
जग न रहाहिं नर! तोही न रहायबो।
चलै ज़र कौन बट क्यौं इहाँ करत हठ,
नदी-तट तरू कौन भाँति ठहिरायबो!
सुपनो जहान तामें अपनो निदान कौन?
जपनो 'किसन' जाप जातें दुख जायबो।
मोह में मगन सगबग न धरै है पग,
नग न चलैंगे संग नगन चलायबो ॥१५॥

भावार्थ:—हे मनुष्य ! संसार-लीला की लगनमें तेरा यह ज्ञान जागृत नहीं हुआ कि, आख़िर यह संसार न रहेगा, न तुझे भी रहना है। ठीक, यही अवस्था द्रव्य की है, कौन जाने वह किस रास्ते चला जायगा। फिर उसको (अपने) यहाँ क़ायम बनाए रखने के लिये क्यों हठ करता है ? नदी-तट के वृक्षों को कैसे ठहराया जाय ? उनका भरोसा क्या ? आज हैं, कल बह गए.! संसार भी तो स्वप्न है। उसमें अपना निदान है ही कौन? इसलिये किशन कहता है कि, सब छोड़कर श्रीकृष्ण परमात्मा का नाम-स्मरण करना चाहिए ताकि जन्म-मरण का ही दुःख मिट जाय। जिनके मोह में लुब्ध एवं सराबोर होकर तू धरती पर पैर नहीं छूने देता वे तेरे हीरा, माणिक्य आदि (नग) रत्न् तेरे साथ नहीं चलेंगे; अर्थात् आख़िर-समय नंगे शरीर ही (इस दुनिया से) जाना है ॥१९॥

एक उगै सूर करै भोजन कपूर-पूर,
एक कौं तो पेटपूर भाजी हू न ताज़ी है।
एक नर गज चढ़ै चढ़त चपल बाजी,
एक पाजी आगै दौरे-,दौरिबे में राज़ी है।

एक की 'किसन' लच्छी देखि लच्छमी हू लाजी,
एक धनहीन मिसकीन दिन माज़ी है।
कही न परत कुदरत ऐसी कारसाज़ी,
अपने-अपने यारो ! बख्त की बाज़ी है ॥१६॥

भावार्थः—एक भाग्यवान् मनुष्य सूर्योदय होते ही पूर्ण रीति से कपूरादिक सुगंधीयुक्त उत्तम भोजन करता है तो दूसरे एक मनुष्य को ताज़ी साग-भाजी भी पेटपूर नसीब नहीं होती। एक आदमी हाथी एवं चपल घोड़ों पर सवारी करता है तो दूसरा एक पयादा (पाजी) मनुष्य उसके आगे-आगे दौड़ने में भी प्रसन्न रहता है। किशन कहता है कि, एक मनुष्य की धन-संपत्ति देखकर मूर्तिमान् लक्ष्मी भी लज्जित हुई है तो दूसरा एक मनुष्य अपने दिन पलट जाने के कारण निर्धन और दीन-हीन है। कुदरत की ऐसी (गुप्त) कार्रवाई का वर्णन नहीं हो सकता। वास्तव में हे बंधुगण ! अपने-अपने समय अर्थात् प्रारब्ध का ही यह खेल है ॥१६॥

ऐरावत के-से अंग उद्धत अभंग जंग,
घूमत मतंग लिए सोभा मेघ स्याम की।

उत्तम उतंगतर तरल तुरंग चंग,
सहज सुरंग ओप पसम तमाम की।
मुजरो न पावत हैं रावत के ठाठ ठाढ़े,
आवत 'किसन' पेसकसी गाम-गाम की।
भरे अभिराम धाम दाम ठाम-ठाम पर,
बिना प्रभु-नाम प्रभुताई कौन काम की?॥१७॥

भावार्थः—(जिसके फ़ीलखाने में इंद्र के) ऐरावत-सदृश प्रचंड अंगवाले युद्ध में अटल, काले मेघ की छबि को धारण करनेवाले हाथी घूम रहे हैं; (जिसकी घुड़साल में) तमाम के बाल मुलायम ओपयुक्त हैं, ऐसे भले-चंगे और सहज-सुंदर रंग के—'सुरंग' जाति के चंचल घोड़े (नाच रहे हैं;) (जिसकी सभा में) सरदार-पटावतों के इतने समूह खड़े हैं कि जिन्हें (अपार भीड़ के कारण) सलाम करने का भी सौभाग्य नसीब नहीं होता; किशन कहता है कि, जिसके यहाँ गाँव-गाँव से लगान आती है और जिसके सुंदर महल धन से परिपूर्ण भरे हुए हैं;—परंतु वह (राजा) यदि प्रभु का नाम नहीं लेता है तो उसका उपरोक्त ऐश्वर्य किस काम का? अर्थात् परमात्मा के नाम-स्मरण विना अन्य सब कुछ व्यर्थ है ॥१७॥

ओस की कनी-सी जैसी दर्भ की अनी पै बनी,
लेखिए न बार घनी देखिए झलामली।
जगत की बाज़ी ताज़ी पै न तातें हूजैं राज़ी,
देखी जाकी बाज़ी नट-बाज़ी ज्यौं चलाचली।
महकै 'किसन' जाकी महिमा मुलुक-माँझ,
कहावै मुलुक-मीर-मालिक-महाबली।
काल की अकल बात यातें कब होइ घात,
आज की न जानी जात काल की कहा चली? ॥

भावार्थ:—जो दर्भ की अनी पर बनता है, और जिसकी आयु एवं दमक अधिक बार नहीं रहती उस क्षणजीवी ओस-कन के जैसी संसार-लीला के नित्य-नये लुभावने रंगों को देखकर, इसलिये प्रसन्न नहीं होना चाहिए कि वे नट-बाज़ी की तरह चंचल हैं। किशन कहता है कि, जिसके प्रताप की महक पृथ्वी में चारों ओर फैल रही है और मुल्क-मीर—महाबलवान् कहाता है परंतु काल की अकलित बात है कि उससे अपनी कब हत्या होगी? तात्पर्य कि, जहाँ आज को भी ज्ञात नहीं होती वहाँ कल की (बात) क्या करना? ॥१८॥

औषध अनेक एक मौत अतिरेक छेक,
नेक टेक धरिकै विवेक-घर आइए।
मौसम समै 'किसन' कीजिए असम श्रम,
बैठे क्रम-क्रम पूँजी गाँठ की न खाइए।
काल-काल करत परत आन काल-पास,
काल की न आस कछू आज ही बनाइए।
काया में न आई काई तौलौं करि ले कमाई,
आग लगे मेरे भाई! मेह कहाँ पाइए?*॥१९॥

भावार्थ:—(इस जगत् में) औषध तो अनेक हैं, परंतु वे सब अन्य रोग के हैं—मृत्यु का एक भी नहीं अर्थात् आख़िर मरना ही होगा; इस बात को सच्ची टेक के रूप में मन में धारण कर हमको विवेक के घर में—सयानपन में आना चाहिए। (और जन्म-मरण का यह रोग मिटाकर मोक्ष के लिये) किशन कहता है कि, उपयुक्त समय होने पर (अर्थात् जिस समय शरीर अच्छा

---

* दोहा

जो पहिले कीजै जतन, सो पाछे फलदाय।
लाय लगै खोदै कुआँ, कैसे आग बुझाय॥
--वृन्द-सतसई।

हो—अपने पास धन हो, तब) विकट परिश्रम करके (भजन और दान-पुण्य रूपी) पूँजी को बढ़ा लेना चाहिए। (यों ही हाथ पर हाथ धरे बैठे रहकर अपने पिछले जन्म के प्रारब्ध का संचित—) गाँठ का धन क्रमशः नहीं खाना चाहिए। (तू अपने मन में यह समझता है कि, मुझे थोड़े ही अभी मर जाना है—कल भजन और दान-पुण्य करेंगे; परंतु ऐसे असमंजस में) कल-कल करते कालपाश आ पड़ता है। इसलिये (तेरे शरीर पर दुःख-दारिद्र ने घेरा नहीं डाला है तब तक भजन और दान-पुण्यरूपी कमाई,) कल (जीवित रहने) की आशा नहीं होने से आज ही कर ले। अन्यथा, (शरीर को) जब (कालरूपी) अग्नि लगेगी तब हे भाई ! (पुण्यरूपी) मेह कहाँ पाएँगे ? ॥१९॥

अंजलि के जल ज्यौं घटत पल-पल आयु,
विष सौं विषम व्यवसाय विषै-रस के।
पंथ को मुक़ाम कछु बाप को न गाम यह,
जैबो निज धाम तातें कीजैं काम जस के।
खान-सुलतान-उमराव-राव-रान आन,

'किसन' अजान-जान कोऊ न रही सके।
साँझ रु बिहान चल्यो जात है जहान तातें,
हम हू निदान मेहमान दिन दस के ॥२०॥

भावार्थ:—(हाथ की) अँजलि के पानी की तरह प्रतिक्षण आयु घटती जाती है। और विषय रस का व्यवसाय (इंद्रियों के द्वारा किया हुआ भोग) ज़हर से भी भयंकर है। (संसार में जन्म लेनेरूपी यात्रा में किया हुआ) यह रास्ताका मुक़ाम है, अपने बाप का गाँव नहीं है। (वस्तुत: हम परमात्मा से बिछुड़े हुए हैं, और आख़िर) अपने उस परमधाम में वापस जाना है; इसलिये (हमें दान-पुण्यादि) सुयश के कार्य करनें चाहिए। किशन कहता है कि, खान (ख़ाँ)—सुलतान, अमीर-उमरा, राव-राना या अन्य कोई भी हो; जानकार हो या अजान हो; परंतु उनमें से कोई भी यहाँ सदाकाल नहीं रह सकता। संध्या और प्रात:काल दुनिया के अनेक जीव मृत्यु के मुँह में चले जा रहे हैं, इस दशामें हम भी निदान दस दिन के ही मेहमान हैं ॥२०॥

अरब-खरब महा दरब भयो तो कहा?
गरब न कीजैं खेल सरब सुपन को।

ठार को-सो देह एह छिन में दिखावै छेह,
रद ज्यौं सरद-मेह नेह परजन को।
जोबन-झलक चपला की-सी चमक चल,
विषै-सुख 'किसन' धनुष जैसो घन को।
जैसे काच-भाजन कौं भाजन को जोखो तैसे,*
तनक खरो-सो न भरोसो इन तन को ॥२१॥

भावार्थः—यदि अर्व-खर्व जितना अनंत द्रव्य प्राप्त किया तो क्या हुआ? उसका गर्व नहीं करना चाहिए; वह सब स्वप्न के खेल की तरह अस्थिर है। यह ओस जैसा शरीर क्षणभर में अपना नाश दिखाता है और (स्त्री-पुत्रादिक) परिवार का स्नेह शरदऋतु की वृष्टि की भाँति निरर्थक है। जोबन की झलक बिजली की अस्थिर चमक के सदृश और विषय-रस का सुख मेघ-धनुष के सदृश(क्षणिक) है। तात्पर्य कि, जैसे काँच के बर्तन के फूट जाने का हमेशा जोखिम रहता है वैसे इस शरीर का

---

* दोहा

जसवँत सीसी काच री, जैसे नर की देह।
जतन करंतां जावसी, हर भजि लाहा लेह॥

—कविवर महाराजा श्री जसवंतसिंहजी (बड़े),
(सं० १६३५-१७३५ वि०) जोधपुर

भी किंचित् सच्चा विश्वास नहीं है ॥२१॥

कौरी-कौरी कर कौरी लाखन-करोरी जोरी,
तोऊ मानै थोरी जानै लीजैं जग-लूटकै।
माया में अरूझ्यो परस्वारथ न सूझ्यो पर-
मारथ न बूझ्यो भ्रम-भारथ तें छूटकै।
जगत कौं देत दगे आन जम-दूत लगे,
'किसन' जो सगे वेऊ ठगे न्यारे फूटकै।
हंस-अंस एँच लियो अंग-रंग भंग भयो,
जैसे बीन बजत गयो है तार टूटकै ॥२२॥

भावार्थः—कौड़ी-कौड़ी करके लाखों-करोड़ों कौड़ी द्रव्य एकत्र करने पर भी उसे थोड़ा मानकर मन में यह समझ रक्खा कि, अभी सारी दुनिया को लूटकर अधिकाधिक धन एकत्र किया जाय। इस तरह माया में उलझा रहा परंतु अपना (पारलौकिक) स्वार्थ साधने का कभी विचार नहीं किया और भ्रमणारूपी महाभारत से मुक्त होकर कभी

परमार्थ का मर्म नहीं समझा अर्थात् परोपकार नहीं किया। इस तरह जगत् से दगाबाज़ी खेलते-खेलते (वृद्ध भी न होने पाया था कि) यम-दूत आ पहुँचे। (परंतु मरते-मरते) किशन कहता कि (अपने स्त्री-पुत्रादि) सगे-संबंधियों को भी (अकाल मृत्यु के कारण उनसे) अलग होकर ठग लिया अर्थात् बीच में ही उनको रोते-बिलखते छोड़ दिया! आख़िर (यम-दूतों ने) जीव के अंश को खिँच लिया और शरीर की दीप्ति नष्ट हो गई। तात्पर्य कि, जिस तरह तार टूट जाने से बजती हुई वीणा बंद हो जाती है इस तरह शरीर का हिलना-डुलना बंद हो गया ॥२२॥

खेत हैत एक यामें उत्तम-अधम कहा?
भए पैदा, भयो जब जोग मात-तात को।
कढ़े सब योनि-द्वार मढ़े सब चाम ही तें,
गढ़े सब माटी के गढ़ाव एक गात को।
कीरे सब नाज के रुधिर-माँस सबनि के,
भयों मल-मूत धर्यो पिंड सात-धात को।
लायक़ गुमान के 'किसन' भगवान जान,
कोऊ नाहीं करो अभिमान काहू बात को॥२३॥

भावार्थ:—(चारों वर्ण के मनुष्य के) उत्पन्न होने के कारण-स्वरूप क्षेत्र भी तो एक है, फिर इसमें उत्तम और अधम

क्या ? अर्थात् माता-पिता के सँयोग से उत्पन्न होकर सब योनि-द्वार से निकले हैं; सबके शरीर त्वचा से मँढे हुए और माँस-मिट्टी द्वारा एक ही घाट में गढ़े गए हैं; सब अन्न के कीड़े हैं (—अन्न खाकर जीवित रहते हैं;) सबके (शरीर) रक्त एवं माँसयुक्त होने के उपरांत मल-मूत्र से भरे हुए और सप्त धातु (रस, रक्त, माँस, मेद, मज्जा, वीर्य एवं हड्डी) के बने हुए हैं;— इस दशा में किशन कहता है कि, कोई-व्यक्ति (अपने को उच्च-जातीय मानना आदि) किसी बात का अभिमान न करो। वास्तव में अभिमान करनेयोग्य तो सिर्फ़ भगवान को ही समझो (कि जिसने हमको जन्म दिया) ॥२३॥

गंदगी-सी खानि खरे! बंदगी की हानि करै,
रिंदगी-सी आनी धरै ऐसी खोटी खासियत।
रेत की गढ़ी-सी गढ़ी, प्रेत की मढ़ी-सी, मढ़ी,-
चाम तें चढ़ी-सी चित नैंक नीकी भासियत।
जाके संग सैली मैली फैली बदफैली ऐसे,
मैल ही की थैली कैसे 'किसन' उजासियत?
केसू की कली-सी लगै तनक भली-सी तन,
कहा गुन फूलन तिली-सी पुनि* बासियत?॥

---

* पाठां० फुनि।

भावार्थः—(मल-मूत्रादि भरे हुए होने से) जो सचमुच गंदगी की खान है (और इंद्रियों के वशीभूत होकर विषय-रस में मग्न रहने से परमात्मा की) भक्तिपूर्वक वंदना में हानि करती है; जो अधार्मिक-वृत्ति अथवा स्वच्छंद रहने-सदृश खोटी आदतों को धारण करती है; जो रेत के छोटे क़िले-सदृश गढ़ी गई है; जो प्रेत के छोटे घर-सदृश गंदी होने पर भी बाहर से चमड़ी के द्वारा मढ़ी हुई होने से चित्त में चढ़ने योग्य कुछ सुंदर प्रतीत होती है; जिसकी बदफैली (चारों ओर) फैल गई है वह (विषयादि की) मलिन रीति जिसके साथ संबंधित है;—उस मैल की थैली-स्वरूप (गंदी) देह को, किशन कहता है कि, किस तरह उज्वल किया जाय? (यह देह) किंशुक (टेसू) के फूल की कलि-सदृश देखने में तो कुछ अच्छी मालूम पड़ती है, परंतु गुण में क्या वह तिलपुष्प के समान सुवास दे सकेगी? ॥२४॥

घरी-पल पाव न रहत ठहराव करी,
आवै कै न आवै फिर लोह के-सो ताव रे!
साँस तोलौं आस ताहि गौन को अभ्यास ऐसे,
सहज उदास कित रहै कर भाव रे!

ज्यौं-ज्यौं भींजै कामरी विसेष त्यौं-त्यौं
भारी होत,
आगे ही 'किसन' यातें कीजिए उपाव रे!
साँस सो तो बाव ताके लेखे तेरो आव अरे!
राव अरु बाव को बिसास कहा बावरे!* ॥२५॥

भावार्थः—हे दीवाना ! तू घड़ी या पाव पल (भी सांसारिक कार्य से निवृत्त होकर) स्थिर नहीं बैठता फिर लोहे के ताव की भाँति (पारलौकिक कार्य करने का) समय आवे या न आवे। हाँ, श्वास है तब तक तो इसकी आशा रक्खी जा सकती है, परंतु आवागमन का तो उसको यों ही अभ्यास पड़ गया है। (अतएव जैसे आता है, वैसे वह यदि चला गया तो तू क्या करेगा और यह जानते हुए भी तू अन्य विषयों

---

*दोहा

दस दुवार को पिंजरो, तामें पंछी पौन ।
रहन अचंभो है जसा !, जात अचंभो कौन? ॥
— जोधपुर-नरेश महाराजा श्री जसवंतसिंहजी (बड़े)

में लीन होकर प्रभु-प्राप्ति के साधन में) क्यों उदास रहता हैं ? वास्तव में उसी से ही प्रेम-भक्ति रक्ख। अन्यथा 'कँवल भीगे त्यों भारी' (की भँाति तेरे पाप का बोझा दिन-प्रतिदिन बढ़ जायगा।) इसलिये किशन कहता है कि, आगे से ही उसको मिटाने का उपाय कर लेना चाहिए, क्योंकि श्वास है वह तो एक पवनमात्र है और उसके हिसाबानुसार तेरा आयुष्य है, (अतएव हिसाब पूर्ण होने पर वह चला जायगा।) और यह कहावत भी प्रसिद्ध है कि, 'राजा और वायु का भरोसा क्या' ? ॥२९॥

नायकानि-रासी यह बागुरिन* भासी खासी,
लिये हाँसी-फाँसी ताके पास में न परना।
पारधी-अनंग फिरै भौंहन-धनुष धरै,
पैन नैन-बान खरे तातें तोहि डरना।

*'वहेलिया'। ये लोग पंजाब में 'बावरिया' कहलाते हैं, और जाल लगाकर शिकारी जानवरों को पकड़ते हैं। मेवाड़ में इन्हें 'मोघिया, ढूँढाड़ (जयपुर) में 'वोहरा' और गुजरात में 'वाघरी' कहते हैं। गाँवों में चौकीदार भी ये कहीं-कहीं रक्खे जाते हैं।

कुच हैं पहार, हार-नदी, रोमराई-तृन,
'किसन' अमृत एन बैन मुख झरना।
एहो मेरे मन-मृग! खोलि देख ज्ञान-द्रग,
यह बन छोरि कहूँ और ठौर चरना‡॥२६॥

भावार्थः—यहाँ नायिकाओं—स्त्रियें का समूह है, वह तो फंदा लगानेवाले बहेलियें की खासी मंडली है कि जो हास्यरूपी फंदा (हाथ में) लिए हुई है, उसके पाश में न आना। यहाँ कामदेवरूपी शिकारी (स्त्रियें की) भौंहरूपी धनुष पर नेत्ररूपी तीक्ष्ण बान धारण करके घूम रहा है; उससे भी सचमुच डरते रहना। किशन कहता है कि, यहाँ स्तनरूपी पर्वत, हाररूपी नदी, रोमावलीरूपी चारा और (स्त्रियें के) मुँह के अमृतोपम वचनरूपी सुंदर झरना है। (परंतु यह सब मायाजाल

---

‡अनुष्टुपवृत्त

कामिनीकायकांतारे कुचपर्वतदुर्गमे।
मा संचर मनःपांथ! तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥४९॥

— भर्तृहरि कृत 'शृंगारशतक'।

शार्दूल विक्रीडितवृत्त

कांतायास्तनयुग्मभूधरतटे भो पांथ! मागम्यतां
तस्याधः किलरोमराजिगहनं तस्याधनाभिसरः।
तस्याधः किल कूपिका सुविमला तस्यां स्मरस्तस्करः
निरवस्त्र कुरुते दिवा खलु जगत् रात्रौ च किं वर्ण्यते ॥

— सुभाषितरत्नभांडागार।

है) इसलिये हे मेरे मनरूपी मृग ! तू ज्ञानरूपी आँखें खोलकर देख कि, (स्त्रियों के शरीररूपी) इस बन को त्याग, किसी अन्य जगह जाकर (सत्संगरूपी) चारा चरने में ही अपना श्रेय है ॥२६॥

नागिनी-सी बैनी कारी, बागुरा-सी पाटी पारी,
माँग जु सम्हारी चोर-गली तोहि टरना ।
तन-सर जामें जल-यौवन सु झख-चख,
ग्रीव-कंबू-भुजा सु मृनाल मन-हरना ।
नासा-सुक, दंत-दारयौ, नाभि-कूप, कटि-सिंह
'किसन' सुकवि जंघ-रंभ-खंभ बरना ।
एहो मेरे मन-मृग ! खोलि देख ज्ञान-द्रग,
यह बन छोरि कहूँ और ठौर चरना ॥२७॥

भावार्थ:—यहाँ (स्त्रियों के) सिर के बाल की काली वेनी नागिनी-सीं है, (माँग के दोनों ओर कंघीद्वारा बैठाए हुए बाल की) पाटी फंदा-सदृश और (बाल सँवारकर निकाली हुई) माँग चोर-गली है; उनसे तू दूर रहना। यहाँ (स्त्रियों के) शरीररूपी सरोवर के यौवनरूपी जल में नेत्ररूपी मत्स्य, कंठरूपी शंख एवं हाथरूपी मनमोहक कमल-नाल हैं। यहाँ नाकरूपी तोता, दाँतरूपी दाड़िम, नाभिरूपी कुआँ

और कमररूपी सिंह हैं। इतना ही नहीं, किशन कहता है कि, (शृंगाररस के) सुकवियों ने इन जंघाओं को केले के स्थंभरूप में वर्णित किया है। (परंतु यह सब मायाजाल है) इसलिये हे मेरे मनरूपी मृग ! तू ज्ञानरूपी आँखें खोलकर देख कि, (स्त्रियों के शरीररूपी) इस बन को त्याग, किसी अन्य जगह में जाकर (सत्संगरूपी) चारा चरने में ही अपना श्रेय है ॥२७॥

चले इहि राह खरे ! साह-पतसाह छरे,
धरे ही रहे परे भरे भँडार दाम के।
लूमे दल-बादल-से रहै दल-बादल हू,
डूबे मन-सूबे मनसूबे कौन काम के ?
तेरी कहा चली भोरे! 'किसन' सयाना हो रे!
रहिबो री बाक़ी थोरे बासर मुक़ाम के।
देखे तोरे तोरे जोरे कोरे इतमाम अब,
कां तक चलायगो तमाम दाम चाम के!*॥२८॥

---

* सवैया

हाथी न साथी न घोरे न चेरे न,गामन-ठाम को नाम विलैहैं।
तात न मात न मित्र न पुत्र न, वित्त न अंग के संग रहैहैं।
'केसव' काम को राम विसारत, और निकाम के काम करै है।
चेत रे ! चेत ! अजौं चित्त-अंतर, अंतक-लोक अकेलोई जैहै ॥

— महाकवि केशवदास कृत 'विज्ञान-गीता'।

भावार्थः—इस (मृत्यु के) रास्ते कई सेठ-साहूकार एवं बादशाह सचमुच अकेले ही चले गए और उनके संपत्ति से भरे-पूरे भँडार यहाँ धरे ही रह गए हैं। आकाश में लूमे हुए बादलों के समूह की भाँति तेरी भारी सेना भी (घिरी हुई ही) रह जायगी। मनरूपी सूवेदार के डूब जाने पर मनसूबे—संकल्प-विकल्प भी किस काम के और तू है भी किस गिनती में? किशन कहता है कि, हे भोला! अब तो तू सयाना हो। अन्यथा इस मुक़ाम (जगत्) में रहना थोड़े दिन ही का बाक़ी है। तेरे रचे हुए कोरे बंदोबस्त टूटते देखे गए हैं, फिर भी अब कहाँ तक चमड़े के नक़ली दाम जारी रखना चाहता है? अर्थात् आयंदे तेरी यह प्रपंच-लीला नहीं चल सकेगी और वृद्धावस्थाजनित शैथिल्य से तुझसे कोई पारमार्थिक कार्य भी नहीं हो सकेगा ॥२८॥

छार ही में ख्वार खर, न्हात जाति जल-चर,
धरत जटा सू बर, बरत पतंग है।
ध्यान बग धरत, रटत राम! राम! सुक,
गाडर मुँडावैं, पसू सब सु निहंग हैं।
स्है तरु ताप, घर करिकै रहै न साँप,

'किसन' दुराय आप, अंग न* अनंग है।
रंग वह रंग कछु मोक्ष को न अंग पर,
व्हैहै मन चंग तो कठौत ही में गंग है ॥२९॥

भावार्थः—(यदि शरीर पर भस्म रमाने एवं निरंतर स्नान करते रहने से परमेश्वर मिलता है, तब तो) गदहा हमेशा छार में लेटकर शरीर पर भस्म लगाया करता है और मेढक-मत्स्य आदि जलचर पानी में ही निरंतर रहते हैं। (यदि जटा धारण करने एवं अग्नि में जल जाने से परमेश्वर मिलता है, तब तो) वट-वृक्ष जटा धारण करता है और पतिंगा दिया में जलकर मर जाता है। (यदि बाह्याडंबरयुक्त) ध्यान धारण करने एवं राम! राम! रटने से परमेश्वर मिलता है, तब तो बगुला पानी के तट पर ध्यान धारण किए बैठा रहता है और तोता राम! राम! की धुन लगाया करता है। (यदि बाल मुँड़ाने एवं नग्न रहने से परमेश्वर मिलता है, तब तो) भेड़ —बकरी आदि अपने शरीर के बाल मुँड़वाते रहते और पशु मात्र नग्न रहते हैं। (यदि शीत-धूप सहन करने एवं गृह-विहीन रहने से परमेश्वर मिलता है, तब तो) वृक्ष मात्र शीत—धूप सहन करते हैं और साँप अपना घर (बिल) बनाकर नहीं रहता (यदि गुप्त रहने एवं शरीर छोड़ देने से परमेश्वर मिलता

* पाठां० भो।

है, तब तो) पानी पृथ्वी में अदृश्य ही रहता है और शंकर के शाप से जल जाने से) कामदेव शरीरविहीन रहता है। सारांश कि, उपरोक्त वाह्याडंवर के साथ शरीर पर धारण किया हुआ वह (भगवाँ) रंग मन की मौज (रंग) मात्र है, उसमें मोक्ष का विलकुल रंग या असर नहीं। वास्तव में यदि मन शुद्ध होगा तो घर बैठे ही कठौते में गंगा है* ॥२९॥

* एक भावुक हिंदू-कुटुंव के सब बड़े-बुड्ढे स्त्री-पुरुष गंगाजी की यात्रार्थ जाने लगे तब एक परमभक्त छोटी बहू को कि जिसने साथ आने के लिये बहुत अनुनय-विनय की, घर की देखभाल रखने के लिये घर पर छोड़ गए। उधर वे सब काशी को पहुँचे और जब गंगा-स्नान करने लगे तो उनमें से एक स्त्री के कान का लोलक पानी में गिरकर आगे वह गया। इधर उसी समय जिस वहू को घर पर छोड़कर वे सब चले गए थे, वह भक्तिपूर्वक एक बड़े कठौते में गंगाजी के पानी का संकल्प कर स्नान कर रही थी कि गंगाजी के पानी में डूबा हुआ वह लोलक उसके हाथ आया और उसको घर में रख दिया। इसके पश्चात् जब वे यात्री-लोक घर को वापस लौटे और अपनी यात्रा की बात कहने लगे, तो जिस स्त्री का लोलक गंगाजी के पानी में वह गया था, उसने भी उस बात का ज़िक्र कर दिया। यह सुनकर उपर्युक्त वहूने घर में से लोलक लाकर उसके हाथ में रख दिया और कहा कि, यह तो मुझे यहाँ ही स्नान करते समय कठौते में हाथ लगा था। यह चमत्कारयुक्त बात सुनकर सब यात्रीजन उसके पैरों में गिर पड़े और उसे पवित्र मानने लगे। तब से यह कहावत प्रचलित हुई है कि "**मन होवे चंगा तो कठौते में गंगा**"।

जीवन* ज़रा-सा, दुख जनम-जरा-सा तापै,
डर है खरा-सा काल सिर पै खरा-सा है।
कोऊ विरला-सा जोपै जीवै द्वै पचासा-अंत,
बन-बिच बासा यह बात का ख़ुलासा है।
संध्या का-सा बान करिवर का-सा कान चल,
दल का-सा पान, चपला का-सा उजासा है।
ऐसा-सा रहा-सा तापै 'किसन' अनंत आसा,
पानी में बतासा तैसा तन का तमासा है॥३०॥

भावार्थ:—इस जगत में जीवन-काल ही थोड़ा है, तिस पर जन्म और वृद्धावस्था के दुःख लगे हुए हैं। इतना ही नहीं, जिसका खरा डर है, वह काल तो सिर पर खड़ा ही है। कोई विरला ही यहाँ सौ वर्ष तक जीवित रहता है, परंतु आख़िरकार तो यह बात निश्चित है कि, उसका भी एक-न-एक दिन बन में ही निवास होगा। संध्या का रंग, हाथी का कान, पीपल का पान और बिजली की चमक (अस्थिर है,) वैसे (इस संसार में) रहने का (अस्थिर) है। तिस पर किशन कहता है कि, अनेक आशाओं को मन में बनाए

* पाठां० जीवत।

रहना मूर्खता है। वास्तव में पानी के बुलबुले या पानी में डाले हुए वतासे (मिठाई विशेष) की भाँति इस शरीर का तमाशा है अर्थात् यह शरीर क्षणभंगुर है ॥ ३० ॥

जानी भूखा-प्यासा जान दीजैं न निरासा, कीजैं,
सबका दिलासा सब जीव अपना-सा है।
खान-पान ख़ासा कहा पहिरै भला-सा तऊ,
लोभ अधिका-सा एती प्रानी कौं पियासा है।
दगा का-सा पासा कै जवासा जलधर का-सा,*
आवै देखि हासा छिन तोला छिन मासा है।
ऐसा-सा रहा-सा तापै 'किसन' अनंत आसा,
पानी में बतासा तैसा तन का तमासा है॥३१॥

भावार्थ:—(यदि कोई मनुष्य अपने यहाँ आवे और वह) भूखा-प्यासा हो तो उसे (खिलाए-पिलाए विना) निराश नहीं जाने देना चाहिए, (और इसी तरह जो जो दु:खी लोग अपने यहाँ आवें उन) सबको आत्मवत् सर्व भूतेषु—अपने समान ही समझकर आश्वासन देना चाहिए (अर्थात् दूसरों को कुछ देने में ही

---

* पाठां० दगा का सा पासा की है वासा जलधर का-सा ।

जीवनकी सार्थकता है। परंतु माया के प्रभाव में पड़कर मनुष्य इस बात को भूल जाता है)। अच्छे-अच्छे खान-पान ही क्यों, उत्तम वस्त्र पहनने पर भी अधिकाधिक लोभ की प्राणि मात्र को तृषा रहा करती है। यही नहीं, अन्य लोगों को धोखे में डालने के लिये वे दगाबाज़ी के फंदे फाँसे रहते हैं या दूसरों को सुखी देखकर वर्षाऋतु के जवासे की भाँति मन में जल उठते हैं। किशन कहता है कि " घड़ीभर तोला तो घड़ीभर माशा" देखके (मुझे) हँसी आती है, पानी के बुलबुले या पानी में डाले हुए बतासे (मिठाई विशेष) की भाँति यह शरीर अस्थिर होने पर भी वे किन अनंत आशाओं को लिए हुए हैं !

झूँठी काया-माया के भरोसे भरमाया लाया,
माया हू गँवाया पर मूरखता पाया है।
ज्यौं-ज्यौं समुझाया त्यौं-त्यौं जात मुरझाया,
सुरझै न सुरझाया ऐसा आप उरझाया है।
काचा पाया पाया तातें कौन चैन पाया पर,
साचा सोई साँया जो 'किसन' गुन गाया है।

दगा दिया काया जानि जम कौं बुलाया आनि,
काल-बाज खाया तब याद प्रभु आया है॥३२॥

भावार्थ:—झूँठी देह और संपत्ति के विश्वास में भ्रमित होकर (इस जन्म के) साथ लाया था उस (पूर्वजन्म के सुकृत्यरूपी) दौलत को तो गँवा बैठा, परंतु उसके साथ मूर्ख की पदवी को भी तू प्राप्त हुआ है। ज्यों-ज्यों (इस जगत् की अस्थिरता के विषय में तुझे बोध देकर) समझाया (त्यों-त्यों अधिकाधिक तू सत्य बात से) उदास रहने लगा (और उस उलझन में) ऐसा फँस गया है कि सुलझाए नहीं सुलझता (जिस घर की नींव उथली होती है वह अधिक दिन तक स्थिर नहीं रह सकता, इसी तरह हमारे जीवन की) बुनियाद कच्ची होने से यहाँ किसने (शाश्वत) सुख प्राप्त किया है? परंतु हाँ, किशन ने जिसका गुणगान किया है वह साँया (भगवान) सच्चे हैं। देख, जिसको तू अपनी समझता था उस-देह ने तो तुझसे दगा किया अर्थात् वह वृद्ध हुई है और मरने के लिये यमराज को भी बुला लिया है। तात्पर्य कि यमराजरूपी बाज ने जीवरूपी पक्षी को पकड़कर खा लिया अर्थात् मार दिया तब उसको

परमात्मा याद आया! (परंतु यह समझ किस काम की?)॥३२॥

नीके मधु पीके मत्त मधुप सरोज ही में,
रुकी रह्यो जब लुकि गयो दिनमनी है।
जानी जैहै रात व्हैहै प्रात दरसैहै रवि,
विकसैहै कंज तब जात निकसनी है।
एते गजराज आयो पंकज उखारि खायो,
भयो भायो विधि को 'किसन' धन धनी है!
तैसे बहुतेरी तू तो चाहत बनाई भाई!
तेरी न बनाई बनै बनिहै सो बनी है* ॥३३॥

---

* इस कवित का भाव निम्नलिखित प्राचीन संस्कृत श्लोक पर से लिया गया है:—

वसंततिलकावृत्त

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति विकसिष्यति पंकजश्री:।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा मूलत: कमलिनीं गज उज्जहार:॥

सवैया

बीतिहै रात प्रभात भए, दिननाथ विख्यात व्है देहैं दिखाई।
फूलिहैं कंजन के गन ता छिन, मालती के वन जैहौं उड़ाई।
कोस के बीच विचारत यों जु, "मुरार" भने इतने में अन्याई।
वा अलिनीजुत हो मलिनी, नलिनी गजराज उखारिके खाई॥

— स्व० महामहोपाध्याय कविराजा श्री मुरारिदानजी आशिया, जोधपुर।

भावार्थ:—अच्छी तरह मकरंद (पुष्परस) पीकर मस्त बना हुआ भौंरा कमल (कमल-नाल) में ही रुका हुआ था कि सूर्यास्त हो जाने से रात्रि हो गई और कमल मुँद गया। भौंरे ने कमल-नाल में बैठे हुए मन में विचार किया कि, रात्रि व्यतीत हो जाने पर प्रभात होगा और पुनः सूर्य दिखलाई देगा, तब कमल खुलेगा और मैं बाहर निकल जाऊँगा। परंतु इतने में एक (जंगली) हाथी वहाँ आया, उसने भौंरे सहित समूचे कमल को ही उखाड़ कर खा लिया! तात्पर्य कि, भौंरे के विचार अपने मन में ही रह गए और जो प्रारब्ध ने चाहा था वही हुआ। इससे किशन कहता है कि, हे दैव! तू धन्य है! इसी तरह हे भाई! तू अपने (धन-ऐश्वर्य को) बहुत अधिक बनाना चाहता है, परंतु बनेगा वही जो निर्मित है—तेरा बनाया कुछ भी नहीं बनेगा। (यहाँ कमलरूपी जगत्, मकरंदरूपी विषयरस, भौंरारूपी जीव और हाथीरूपी काल समझना चाहिए!)

टरिहै न मरन जो परिहै चरन चाहि,
करिहै सरन जो तू अमर-अमीर को।
ताको तो डर न लग्यो लोक सौं लरन पग्यो,
पाप ही करन बैठो व्हैकै नेजो पीर को।
त्रिजग को ताज है 'किसन' महाराज तासौं,

अरे बिनलाज! करै काज तक़सीर को।
तातो होइ छीर ते सिराइ ही कै पीजैं बीर!
कीजैं धीर लीजैं वो* निबेरो छीर-नीर को॥३४॥

भावार्थः—तू चाहे उन (—देवी-देवता) के पैरों में पड़ेगा और अमीर-उमरा का आश्रय ग्रहण करेगा तो भी मृत्यु तो कभी टल नहीं सकेगी। परंतु तुझे उस (मृत्यु) का तो डर ही नहीं लगता, और लोगों से लड़ने-झगड़ने में मग्न रहने के उपरांत उनके लिये वेदना का भाला बनकर पाप करने के लिये तू बैठा रहता है। किशन कहता है कि, अरे निर्ल्लज! यह तो तू तीन लोक के मुकुटस्वरूप परमात्मा के अपराध का कार्य्य करता है! हे भाई! शुद्ध दूध भी यदि गरम हो तो ठंढा होने पर पीना चाहिए तहाँ उजला उतना दूध मानना कहाँ तक उचित है? अर्थात् असार वस्तु को छोड़कर सार वस्तु ग्रहण करने के लिये धैर्य्य धारण कर (हंस के) दूध एवं पानी अलग करने के उस निवेड़े (को हमेशा दृष्टि-सम्मुख) रखिए॥३४॥

ठानत अकाज जब जानत कुटुंब-काज,
आनत न लाज मन, मानत मरद में।
कुटुंब विटंब क्रूर मूरख! न बूझै मूर,
सुख में हज़ूर दूर दारुन दरद में।

* पाठां० लीजैंगो।

'किसन' बिसन त्यागी बिसन के राग पागी,
जागी जो सो बाक़ी दे हयाती के फ़रद में।
केती देह रद्द करीं सिंधू सरहद धरी,
आखर मरद वे हीं मिलि गे गरद में ॥३५॥

भावार्थः—जब अपना कुछ कौटुंबिक कार्य्य जानता है तो उसको सफलता के लिये न करनेयोग्य—अनीति के कार्य्य करने का भी ठान लेता है और उसकी लज्जा का मन में अनुभव नहीं करता, बल्कि उसमें अपने को मर्द समझता है। परंतु हे मूर्ख ! तू विचार नहीं करता कि, यह कुटुंब ही तेरे दुःख का महा भयंकर मूल है, जो सुख में तो वैभव भोगने के लिये निकट रहता है परंतु कठिन दर्द—दुःख में दूर रहता है। किशन कहता है कि, (क़ाम, क्रोध आदि विकारों से उत्पन्न) व्यसन को त्यागकर विष्णु (भगवान) के प्रेम में निमग्न रहने में तेरी ज़िंदगी के लेखे में जो अवस्था बाक़ी है, वह जागृत होकर लगा दे। देख, जिन्होंने (लड़ाइयों में कई मनुष्यों के) शरीर नष्ट कर डाले थे और दरिया के किनारे तक अपने राज्यों की मर्य्यादा बढ़ा दी थी वे मर्द भी आख़िरकार धूल में ही मिल गए हैं ! (अर्थात् उनकी तरह तू भी एक दिन धूल में मिल जायगा अतः कुछ सत्कर्म कर) ॥३५॥

डर्यो न करम कर, भर्यो है भरम भूरि,
धर्यो न धरम धुरि, धोखे धन,-धामके।
ठग्यो लोक ठाम-ठाम लग्यो लोभ आठोंजाम
दग्यो काम-कामनामें जग्यो वेध वामके।
बक्यो पर निंदा, तक्यो पर रामा एती सब,
थक्यो पुन्य सेती पै, न छक्यो राम-नाम के।
मैं पतित तें पतित-पावन 'किसन' प्रभू!
भयो हूँ तो पतित भरोसे नाथ! नाम के ॥३६॥

भावार्थ :—हे नाथ! (मैं) कर्म (पापकर्म) करते समय भयभीत नही हुआ, अर्थात् निड़र रहा, (और) अनेक भ्रममें भरपूर रहा, धनधामके मोहमें धर्म (रथ) का जूआ (धूंसर) नहीं धारण किया अर्थात् अच्छे धर्माचरण नहीं किये। ठाम ठाम लोगोंसें ठगाई की, आठो पहर लोभमेंही रचापचा रहा, काम कामनामें (विषय ईच्छामें) जलताही रहा, स्त्रीके वेधमें (काम क्रीड़ामें) जाग्रत रहा, पराई निन्दा की, और (जितनी) परस्त्रीयँा देखी उन सबमें विकार द्रष्टिसें देखा, पुण्यके मार्ग (सेतु) पर चलनेमें श्रमित हुआ अर्थात् थक गया, और (आपके) रामनाममें कभी मस्त नहीं हुआ। किसन कवि कहता है कि, हे प्रभो? (उपरोक्त दोषोंसे) मैं पतित भया हूँ, और आप पतित को पावन करनेवाले हैं, मैं आपके

(पतितपावन) नामके (अटल) भरोंसे पर पतित हुआ हूँ, इस लिये आप मेरा अवश्य उद्धार करोगे। ॥३६॥

ढ्ह्यो नीर नीच घर वीर हरिचंद वर,
डोले रघुवीर-से ससीत सीत-घाममें।
भयो दुख भागी नल, संग लागी त्यागी तिय,
मूँज-से सुभागी भीख माँगी रिपु-गाममें।
ऐसे-ऐसे, 'किसन' अनेक नेक नरनको,
गयो है सो जनम तमाम इतमाममें।
गोते खात गज तहाँ, गाडरको कौन गजो,
ऐरे नर बौरे! तू तो कूचके मुकाममें ॥३७॥

भावार्थ :—वीरोमें श्रेष्ठ (अवधके राजा) हरिश्चंद्रने नीच (चांडाल) के घर पानी भरा, श्री रघुवीर (भगवान श्री रामचंद्रजी) जैसे भी श्री जानकीजी साथ शीत–ठंडी और घाम–गरमी में (वनमें) फिरे। (नैषध देशके) राजा नल भी अपने साथ ली हुई अपनी रानी (दमयंती) को (वनमें) अकेली छोडकर दुःख पाया, और (मालवपति) बडे भाग्यशाली मुंजदेव जैसे राजाको भी शत्रु (तिलंगके राजा तैलपदेव)के गाँवमें भिक्षा मांगनी पडी। किसन कवि कहता है कि, ऐसे ऐसे अनेक अच्छे अच्छे महान पुरुषोंका विपत्तिमेंही जन्म बीत गया है। जहां हाथी डूब जाते

है वहां बिचारी गाडरी—मेंढींका क्या हिसाब ? अय बावले (पागल) मनुष्य ! तू तो अभी कूचहीके मुकाममें हैं, अर्थात् प्रयाणके मुकाममें हैं । ॥३७॥

निशाको प्रभंज, दिसि-दिसितें परिंद पुंज,
जैसे काउ कुंज मुनि, वास लेत लसै है।
होतही सकारे जात-जात न्यारे-न्यारे अरु,
प्यारे हु 'किसन' याहि, रीति रंग रसै है ।
आएही कहांतें दाना-पानीके सबब सब,
जाएँगे कहाँही योंही प्रेम फंद फसै है ।
योग रु वियोग को न कीजिये हरख सोग,
पाहुने तें घर बसै, काके घर बसै है ॥३८॥

भावार्थ:—रात्रिके आगमनसे, भिन्न भिन्न दिशा से पक्षियेंके समूह आ—आकर, कुंजमें (वृक्ष—लतागृहमें) ऋषि—मुनिकी जैसे निवास करते हुए शोभते हैं अर्थात् वहां पर विश्राम लेते हैं । पश्चात् प्रातःकाल होते ही सब अलग अलग चले जाते हैं, कवि किसन कहता है कि, इसी प्रकार (अपने) प्रिय—स्नेही संबंधी सभी रंगमें रसे हैं, अपने अन्न—जल के आधिन होकर कहीं कहींसें इकठ्ठे हुए हैं, और समय होने पर फिर कहीं कहीं चलें जावेंगे । (इस प्रकार

होने पर भी) व्यर्थ ही प्रेम (मोह) के फंदमें फँसे हैं, ऐसा सोचकर (जन्म जन्य) संयोग और (मरण जन्य) वियोगका हर्ष–शोक करना नहीं चाहिये । कहावत है कि, "पाहुनेसे थोडेही घर वसते हैं?" तात्पर्य कि, सब जीवधारी इस जगतरुपी घरमें पाहुने (महमान) सदृश है, अर्थात् जगतमें रहना अनित्य है. ॥३८॥

तरे ले कबान लोधी, रह्यो ताकि तान बान,
देखत सिंचान उडै जात आसमान जू ।
दुखित कपोत-पोत, जानी दुःख ओतप्रोत,
सम‍र्यो 'किसन' स्वामी, करुणा निधान ज।
व्याधकों डस्यो अचान, व्याल विकराल आन,
लग्यो छूटी बान, छूटे बाज हूके प्रान जू ।
कहा करे हाल कम्म काल-जम-जाल व्याल,
जो पै रच्छवाल–प्रतिपाल भगवान जू*॥३९॥

भावार्थ:—किसी वृक्षपर बैठे हुए कपोत (परेवा) के बच्चेको मारनेके लिये नीचे व्याध (पारधि) कमान पर बान

---

* सवैया उड़ जान की बाट सिंचान गही, भिल ताकि कमान तरु तर रे।
बपुरी हुलरी पियसों विनवै, पिय! आइ बन्यो समरो हर रे ॥
तिहि काल वियाधकों व्याल डस्यो, उत बाजकों छूटि लग्यो सर रे।
जिनको रछपाल गुपाल धनी, तिनकों 'बलभद्र' कहा डर रे? ॥१॥

चढाकर (खड़ा) तान रहा है, इससें बचनेके लीये इस बच्चेने उड जानेकी इच्छासें आकाशकी ओर देखा, तो वहां (शकरा) बाज घूम रहा था, अपने पर असह्य दुःखका घेरा आया हुआ देखकर, कपोतके बच्चेने दुःखी होकर, किसन कहता है कि, करुणानिधान स्वामि (भगवान) का स्मरण किया । उसी क्षण ईश्वरेच्छासें व्याधको साँपने डस लिया, और उसका चढा हुआ वह बान (धनुषसें छूटकर) उपर बाजको लगा, तो बाजका प्राण देहसें अलग हो गया । प्रतिपालक भगवान् जिसकी रक्षा करते हैं उसको कर्म–काल–यमकी फांसी और भयंकर साँप भी (हाल) हानि क्या कर शकते हैं अर्थात् कुछ नहीं । ॥३९॥

***थाटको महीष चल भोगल कपाटको कि,**
हाटको खटाउ कि बटाउ कोउ बाटको ।
देत पर-पीरा प्रेत जाने न जनम–हीरा,
धावत अधीरा खटकीरा मानो खाटको ।
'किसन' सुहात कुराफात करे जीव घात,
आपै उरझात ऐसे जैसे कीट पाट को ।

* मारवाड में गाय भेंस आदि के समूहको " थाट " कहते है. उत्तर गुजरात (दंढाव्य) प्रान्तमें ' ठाठ ' कहते है.

सुख तें न सूतो हा ! हा ! हूतो व्है विगूतो धूतो,
धोबी कैसो कूत्तो तू तो घरको न घाट को ॥४०॥

भावार्थः—भैंसोंके टोलेका भैंसा, किंवाडके भोगलका अर्गला, गली गलीमें घुमनेवाला फेरीका दलाल और रास्तेका मुसाफीर जैसे अस्थिर हैं वैसेहो इस संसारमें मनुष्योंका जीवन है, तो भी (प्रेतात्मा–दुरात्मा) प्रेतकी ज्यों औरकों दु:ख देता है, हीराके समान (अपने मनुष्य) जन्मको पहचानता नहीं है, खाटके खटमल (मांकड) की तरह अधीरा होकर दौडता फिरता है। कवि किसन कहता है कि, (मूढको) झगड़ा बखेड़ा जूठ वडाइ का खेलही अच्छा लगता है; और जीवकी घात (हत्या) करता हैं; जैसे पाट–रेशमका कीडा अपने मुखसें निकाले हुए तंतुओंमें मुरझाकर मरता है, वैसेही वे जीव अपनी की हुई करतूतिमें उरझाकर (अकुलाई) मरता हैं, जहां तहां फंदेमें पडकर सुखसें सोता नहीं, और संसारको धूतने–ठगनेसे निन्दाका पात्र हुआ, आखिर धोबीके कुत्ते अर्थात् रजकके श्वानकी भाँति न रहा घरका और न रहा घाटका। (दोनों लोक बिगडे) ॥४०॥

दियो भोग भारी पें अघातु नाहीं पापकारी,
यातें इच्छाचारी पेट चेटकी करारी है।

यामें चीज डारी तेती कामहीतें टारी ऐसी,
'किसन' निहारी यह कोटरी अँधारी है।
कहा नर-नारी-सिद्ध-साधक धरम धारी,
पेटके भिखारी प्रथी पेट ही तें हारी है।
पिटवारी थारी न्यारी-न्यारी है गुनहगारी,
पेटही बिगारी सारी पेटही बिगारी है ॥४१॥

भावार्थः—खाने-पीनेके लिये बहुत भोग दिया. फिर भी यह पाप करनेवाला पेट (उदर) भराता नहीं हैं, इसीसे जरूर वह अपनी मरजीके अनुसार चलनेवाला बाजीगर या भूत के समान है, इसमें जितनी चीजें डाली जाती है वे फिर काममें नहीं आती। कवि किसन कहता हैं कि, ऐसी यह (पेट) अंधेरी कोटरी है, यह तैंने देखी है। क्या सामान्य स्त्री-पुरुष व सिद्ध-साधक व बडे-बडे धर्मधारी ये सब पेट ही के भिक्षुक हैं, सारा जगत् पेट ही से हार गया है, एसे पेटके न्यारे-न्यारे अनेक अपराधोंको देखकर तू थाली पिटवादे अर्थात् ढोल पिटाकर जाहर करादे कि, "सारी जहाँनको पेटने बिगाड़ा है, पेटने बिगाड़ा हैं" या तो समस्त संसार केवल पेटहीका वेगार-मजदूर (मजुर) है ॥४१॥

धायो धाम-धाम पै, न पायो विसराम अब,
आयो मन ठाम ठायो नाम ही सों नेहरो ।
आपो न विसेख्यो तोलों आपको न देख्यो जब,
आपमें गवेख्यो तब पेख्यो सुर सेहरो।
बरखै अमृत-बैन हरखै निरख नैन,
परखै 'किसन' ऐन पैन छबि छेहरो।
कहूँ अलभवे कहूँ +उपलकी सेव पर,
देही सब देव कौन देव? कौन देहरो*? ॥४२॥

भावार्थ :—घर घर याने सभी तीर्थोंमें घूमा तो भी कहीं वि-श्राम नहीं मिला, फिर जब मन ठिकाने पर आया और प्रभुके नाम पर स्नेह हुआ, तब शांति पाया। प्रथम अपनेको अच्छी तरहसे पहचाना नहीं, अर्थात् मैं कौन हुँ? जबतक आत्माका ज्ञान

+इसके रचयिता किशन कवि जैनधर्मानुयायी थे और इस कवितमें वेदांत मतके अनुसार मूर्तिपुजाको मिथ्या बताया है जो जैनधर्मके विरुद्ध होनेसे कई जैन लेखकोंने इस ग्रंथकी हस्तलिखित प्रतियोंमें और कुछ मुद्रित संस्करणोंमें यह कवित नहीं दिया है.

*दोहा यह मसीत यह देहरा, बाहर काहे जाई ।
भीतर सेवा वंदगी, सतगुरु दिया बताई. ॥१॥
(दादु दयाल)

हुआ नहीं, तब तक अपनेको देखा नहीं, और जब अपने आपहीमें देखा, तब देवताओंके मुकुटमनि (परमात्मा)को पहचाना, तो अमृतके समान जिसके बचन हैं और जिसका छबि-सौंदर्य निरख कर नैत्र हर्षको प्राप्त होतें हैं। वह सुंदर छबि देखनेसे किसन कवि कहता है कि, अजब आनंद होता है। ऐसा होते हुए भी कोइ जलको देव मानते है, कहीं कहीं पत्थरकी सेवा पूजा होती है, किन्तु जितने देही (आत्मा) हैं, वे सभी देव हैं और जितनी देह है वे सभी मंदिर है, दुसरा देव या मंदिर कौन है? (४२)

नदी-नावकोसो जोग तामे मिले लाखों लोग,
काको-काको कीजें सोग काकों-काकों रोइये*?
को है काको मिंत परी काकों-काकी चिंत यातें,
सीतपति चिंतव नचिंत व्हे न सोइये।
धाइये न विमुख उपाइये न काहू दुःख,
पाइये न आम जोपै आक बीज बोइये।
स्वारथ तजीजे परमारथ 'किशन' कीजे,
जनम-पदारथ अकारथ न खोइये ॥४३॥

---

*दोहा 'सम्मन' रोवे कौनकों, हँसे सु कौन विचार।
गये सो आवनके नहीं, रहे सो जावनहार ॥१॥
नदी किनारे देखिये, 'सम्मन' सब संसार।
कै उतरे कै उतरै, (क) बुगचा बाँधि तयार ॥२॥

भावार्थ:—नदी पार होनेके लिये जैसे (एकही) जहाजमें अलग अलग मनुष्योंका क्षणभरके लिये योग होता है, वैसेही संसारमें लाखो मनुष्योंका योग हुआ है। इसमें किस किसका शोक करनां ? और किस किसके लिये रोनां ? कौन किसका मित्र है ? किसको किसकी चिंता पडी हैं ? इस लिये तू श्री सीतापति रामका चिंतवन कर, निश्चिंत होकर मत सो, इश्वरसें विमुख करनेवाले राहमें मत दौड़ा कर और किसीको दु:ख उत्पन्न नहीं कर, क्यों कि, (कूकर्मरूपी) मदार (आक) का बीज बोनेसे (मोंक्षरूपी) रसाल (आम) मिलते नहीं, इसी लिये कवि किसन कहता है कि, स्वार्थत्याग कर परमार्थ करना चाहिये और यह मनुष्य जन्मरूप (उत्तम) पदार्थको व्यर्थ नहीं खोना चाहिये। (४३)

नरको जनम वार वार न गमार! अरे,
अजहु सम्हार अवतार न बिगोइये।
लीजेंगो हिसाब तहाँ दीजेंगो जवाब कहा?
कीजें जो सताब तो सताब शुद्ध होइये।
पाप करिके अज्ञानी! सुखकी कहा कहानी?
घृतकी निसानी कित पानी जो बिलोइये।

स्वारथ तजीजें परमारथ 'किशन' कीजें,
जनम-पदारथ अकारथ न खोइये* ॥४४॥

भावार्थ :—हे गँवार! यह नर देह बेर बेर प्राप्त नहीं होता जिससे अब भी इसको सुधार ले और जीवनकी निन्दा न होने दे। जब (तेरे कर्मोका) हीसाब लिया जावेगा तब तू क्या जवाब देगा? इस लिये जो तू किये हुए कर्मका पश्चाताप करके जलदी सत्कर्म करेगा तो शीघ्रही पवित्र होगा। अय अज्ञानी! करनी पापकी करता है और बात करता है सुख प्राप्तीकी, यह कैसे होगा? पानीका मंथन करनेसे घीकी निशानी कहांसे होगी अर्थात् घी कहांसे मिलेगा? इस लिये कवि किसन कहता है कि, स्वार्थ त्याग कर परमार्थ करना चाहिये और इस मनुष्य जन्मरूपी (उत्तम) पदार्थको व्यर्थ खोना नहीं चाहिये। ॥४४॥

पापको समाज साज करत न लाज आज,
पुण्य काज परत करत काल-परसों।
जाहिं तूतो जाने मेरो तामें को है प्यारो तेरो,
दिन द्वै बसेरो डेरो कैसी प्रीति परसों।

---

*सवैया दुर्लभ या नर देह अमोलक, पाइ अजान अकारथ खोवे।
सो मतिहीन विवेक विना नर, साज मतंगहि ईंधन ढोवे।
कंचन भाजन धूरि भरे शठ, मूढ सुधारस सों पग धोवे।
वोहित–काग उडावन कारन, डारि महामनि मूरख सोवे. ॥१॥

एतो कारबार-भार लेके कैसे पावै पार,
'किसन' उतार डार भार सिर परसों।
काल तें अभीत माया-जालतें अतीत गीत,
जानियें सो परम पुनीत नीत परसो ॥४५॥

भावार्थः—(उपर कहा हुआ नर देह प्राप्त करके) वहुतसे पापकर्म और उनका साज—साधन एकत्रित करनेमें आज़ तुझे लज्जा नहीं होती, और जब पुण्य कर्म सामने आता है तब कल परसों किया करता है। जिनको तू अपना समझता है उनमें कौन तेरा प्यारा है? यह तो दो दिनके लिये जीवके रहेनेका डेरा—मुकाम है, इस दशामें परायेसे प्रीति कैसी? ईसमें इतना कार्यभारका (सांसारिक व्यवहारका) बोजा शिर पर लेकर भव-जलसें कैसे पार होगा? इस लिये कवि किसन कहता है कि, इस व्यवहार भारको शिर परसें नीचे फेंकदे, जिसको कालका भय नहीं है, जो मायाकी जालसे अलग है और जिसको शास्त्र गाते हैं, वो परम तत्व (उत्कृष्ट, पवित्र, शुद्ध, नित्य परब्रह्म) हैं, उनको पहिचान, उनका स्पर्श कर अर्थात् प्राप्त कर। ॥४९॥

---

* दोहा जसवत वास सरायका, क्यों सोवे भरि नैन।
श्वास नगारं कूचके, बाजत है दिन रैन ॥१॥

फूट्यो-फाट्यो ख्वार जाके खुले खट-चारद्वार*
पिंजरो असार यार! तामें पंखी पौनसो।
आवत पिछानिये न जाहि जात जानिये न,
बोले तातें मानिये सुडोले रुचि-रौनसो।
करमको प्रेर्यो दाना-पानिके सबब घेर्यो,
रोनक 'किशन' जानि भूल्यो मान भौनसों।
पावे औधि हून तोलौं करिहै कहूँ न गौन,
करे गौन पौन तो तमासो तामें कौनसो?॥४६॥

भावार्थ:—हे यार! टूटा-फूटा और नष्ट हुआ-सा, जिसके दश (इन्द्रियो रूप) दरवाजे खुल्ले है, ऐसा यह देह रूपी पींजरा सार रहित है। इसमें पवनरूपी पंखी (प्राण-जीव) है, उसको आते हुए और जाते हुए पहचाना-देखा नहीं जाता, केवल बोलनेसे ही उसका अस्तित्व माना जाता है, वह अपनीही इच्छानुकुल डोलता फिरता है। कवि किसन कहता है कि, कर्मकी प्रेरणासे-अन्नजलाधिन होकर जीवरुप पक्षी शरीररुपी पिंजरेमें घेरा गया है,

---

* दोहा:—दस दुवारको पिंजरो, तामें पंछी पौन;
रहत अचंभो है 'जसा', जात अचंभो कौन ॥१॥
(जोधपुर महाराज जसवंतसिंहजी–बडा)

और उसकी शोभाको देखकर अपनेको भूल गया है, जबतक उसकी अवधि पूरी नहीं होती तब तक वह कहीं जा नहीं सकता, और अवधि आनेपर वह पवनरूपी पंखी (जीव) चला जाय तो इसमे तमासा (आश्चर्य) क्या ? ॥४६॥

बालपने अपनेही ख्यालमें खुशाल लाल,
पुन्यकी न चाल खात-खेलत सुखात है;
आइ तरुनाई तन नाई करुनाई जरा,
कायामें जराकी झाई आई-सी दिखात है;
गात अनखात होत शिथिल सकल गात,
'किसन' जराकी घात वसुधा विख्यात है,
एरे अभिमानी प्रानी! जानी तैं न ऐसी जानी,
पानी कैसी नीकलों जुवानी चली जात है॥४७॥

भावार्थः—तू बचपनमें अपने ख्यालमें (रमत—गमतमें) और लालन पालनमें खुश रहा, तब पुण्य मार्गका ख्याल नहीं था केवल खाने—पीने और खेलनमें सुखी रहा। बादमें तरुणाई—(युवावस्था) आई किन्तु तेरे दिलमें दयाका संचार नहीं हुआ, आखिर कायामें वृद्धत्वकी झांई (जर्जरितता) दिखाने लगी, (मृत्यु समीप आनेसे) शरीर अप्रसन्न रहने लगा अर्थात् परवश होने

लगा, सब गात्र शिथिल हो गये, इस लिये किसन कवि कहते हैं कि, बूढापेकी घात जहानमें प्रख्यात है। अय अभिमानी जीव ! तैंने युवावस्थाको जानी तो सही, लेकिन ऐसी नहीं जानी कि, वो पानीकी नीक–प्रवाह की तरह चली जाती है। ॥४७॥

भटक्यो बिसूर भरपूर भव-पूर माँझ,
अटक्यो जरुर भूरि नरकनि गोद में;
भयो उदभव अब लह्यो जु मनुज-भव,
धरहू धरम रहु परम प्रमोद में;
थिरहै न कोई नेक जीवत को लाहो सोई,
'किसन' बिहाइ जोइ बासर बिनोद में;
जगत नबीनो सब कालको चबीनो तामें,
कछु चाबि लीनो बाकी-लीनो गहि गोदमें॥४८॥

भावार्थ:—संसार रुपी महाजलकी जन्म–मरण रूपी बाढमें पूर्ण बेशुद्ध होकर नरकोंकी खानी रुप अनेक योनीमें खूब भटका, क्रमशः भटकते भटकते गर्भवासमें जाकर अटका, अब तेरी उत्पत्ति हुई और मनुष्यावतार मिला है, इस लिये तू धर्मको धारण कर और परमानंद (ब्रह्मानंद) में मग्न हो जा। जगतमें कोई स्थिर

नहीं है। इस लिये कवि किसन कहता है कि, जो दिन विनोद-आनंदमें व्यतीत होवे वह जीवनका श्रेष्ट दिन हैं और वही लाभ हैं। यह सारा जगत (रोजंदा) नया (नवीन) और कालका चवेना है, और इस जगतरूपी चवेनेको कालने कुछ तो चवा (खा) लिया है और वचे हुएको अपनी गोदमें लेकर बैठा है। ॥४८॥

मीत अहि गरुड़को-घूघू ताहि चाहीं जम,
कह्यो याकी आजही बिलाउ हाथ घातु है;
ऐसी पाई गरुड़ उलूकही उठाइ लियो,
दूरि दरियावकी दरीमें घात जातु है;
मन-तन रुखो तहाँ बैठो हो बिलाउ भूखो,
भच्छन उलूको कियो तच्छन अघातु है;
करताकी करनी न बरनी परे 'किसन',
रिजक रु मौत तें न काहूकी बसातु है ॥४९॥

भावार्थ :—एक घूघू-(उल्लू) गरुड़का मित्र था, एक दिन यमराजने गरुडको खास जाहर किया कि, आज इस उल्लूका एक विलाडके हाथसे घात (मृत्यु) हैं। ऐसा सुनतेही गरुडने उस उल्लूको उठा ले, जाकर द्वीप (समुद्र-बेट)की दरीमें (गुफामें) रख छोडा, वहां प्रारब्ध संयोगसे तन-मनसें भोजनकी ईच्छावाला वडा क्षुधित

एक बिलाव बैठा था, और उसने उसी क्षण वह उल्लूका भक्षण किया और तत्क्षण वह तृप्त हुवा। कवि किसन कहता है कि, कर्त्ता (प्रभु) की करणी (लीला) का वर्णन नहीं हो सकता, रिजक (अन्नजल) और मृत्युके साथ किसीका वस (जोर) नहीं चलता ॥४९॥

यम जैसे शीश परि ठाढे निश-दिन अरी,
तासों बसा बीस डरि ऐसी कर आँधरे !
छाँडदे हरामखोरी बूझी अब बूझ तोरी,
जगत सों तोरी जगदीशसें तू सांधरे।
चलाचल साथ न बिसारीयें 'किसन' नाथ,
जैबो है दिखाते हाथ चढे चहुँ *काँधरे।
केती जिंदगानी जापें एती तें अनीत ठानी,
अजों पानी पहिले गुमानी ! पारो बाँधरे ॥५०॥

भावार्थः—अय अन्धे ! तेरे शिर पर काल जैसा भयानक शत्रु रात–दिन खड़ा है, उससे वहुत डर कर, तू तेरी हरामखोरी छोड़ दे, अपनी बुद्धिसे अपनेही दिलमें समज कर जगतसे लगी हुइ अपनी लगनीको तोड कर "श्री जगदीश्वर" से (प्रीति)

---

* दोहा—जटो कहे जट्टडी !, स्नेह खाँइसे संघ,
चंगा साइ चट चला, कट चरोंके कंध. ॥१॥

जोड दे। साथ अर्थात् जगत के सव संबंधी चलाचलीका मेला है अर्थात् अस्थिर है, इस लिये कवि किसन कहता है कि, परमेश्वरको भूलनां नहीं, क्योंकि अंतमे मनुष्योके कंधे पर चढ कर, खाली हाथ दिखाते अर्थात् जगतसे कुछ भी विना लियेही चल जाना है, तेरा जिवन कितना है कि, जिसके वल पर तूने इतनी घोर अनीति किया, अय गुमानी! (अहंकारी) अब भी समजकर पानी आनेसे पहिलेही पाल वांधले ॥५०॥

रूठा जमराना भाना काया-कमठाना जब,
उठे ह्यांते थाना कहूँ करना पयाना है।
आगे जो ठिकाना सो तो मुलक बिराना तहाँ,
गांठडीका खाना-दाना बैठे नित खाना है।
तातें मनमाना पूर करले खजाना अब,
किसन सयाना! जो तू दाना-मरदाना है।
परै *मरियाला मरैं चूहा व्है दिवाना जैसे,
ऐसे अनजाना नाच-नाच मरजाना है॥५१॥

भावार्थ:—जब यमराज रूठेगा तब यह देहरूपी वडे रिसालेका नाश होगा और यहांसे थाना उठाकर कहीं प्रयाण

---

*किसन कविके समय में वि. सं. १७६७ पहिले प्लेगका रोग गुजरातमे आया होगा ऐसा यह कवितसे मालुम होता है.

करना होगा। जहां जानेके लिये आगे ठिकाना है वह देश पराया है, वहां तो (किये हुए सत्कर्म रुपी) अपनी कमाई खानी पडेगी, और वह भी प्रतिदिन बैठे बैठे ही खाना है। इस लिये कवि किसन कहता है कि, जो तू दाना और सच्चा मरद है तो हे सुजान! यहांसे बहुतसे शुभ कर्मोंका मनमाना खजाना कर ले, क्यों कि जैसे मरको (प्लेग) आनेसे चूहें (उंदर) नाच नाच कर मर जाते है, वैसेही बिना जाने तेरेको भी (जगतकी प्रवृत्तिमें) नाच नाच के मरजाना है ॥९१॥

लसूनके लिये न्यारी खात-कस्तुरी डारी,
अंबर की क्यारी बारी चंदन करैबेको।
हरख भरानी भरी कंचन-कलस रानी,
सींच्यो इंद-सानी पानी गंगा ही को देबेको।
दई खुशबोई ज्यों-ज्यों चल्यो बदबोई होई,
भूलेहुँ न करे कोई इच्छा बोई लैबेको।
सहस उपाय करो 'किसन' उपाय हाय,
प्रान क्यों न जाय पर प्रकृति न जैबेको ॥९२॥

भावार्थ :—लसुनकी गंध मिटानेके लिये उसको जमीनमें बोकर कस्तुरीका खात (खातर) डाला और अंबरकी क्यारी

बनाई, चंदनकी छोटी डालियाकी बारी (वाड) की, और हर्षित होकर रानोने (कोइ राजपत्निने) सोनेके कलशे सें गंगाका जलमें कपूर मिलाकर उसका सिंचन किया। ज्यों-ज्यों सुगंधित पदार्थों सें उसकों सींचा गया, त्यों-त्यों उसमेसें बडी बदबोई (दुर्गंध) नीकली, यहांतक कि, किसीको उसकी वह गंध लेनेकी स्वप्नेभी इच्छा न होवे। कवि किसन कहता है कि, आप अनेक युक्ति-प्रयुक्तियां करे, हजारों उपाय करे वल्कि समूचा प्राण क्यों न जाय, परंतु जिसकी जो प्रकृति है वही हो रहेगी, कभी बदल नहीं शकती ॥९२॥

बारबार करत पुकार घड़ियार यार!
होऊ हुसियार बिसियार सुख पायगो।
गई है बहुत आई रही है बहुत नांई,
गाफ़िल गँवाई है गँवार! मार खायगो।
खाकहि पै खाक होइ रही है 'किसन' खाक,
खाक को खमीर अंत खाक में मिलायगो
आपकों हँसायगो, हँसायगो कहाँ के जाय
जंगल बसायगो न जम तें बसायगो ॥९३॥

भावार्थ:—वार वार पुकार कर घडियाल तूझे कहता है कि, हे यार! (ईश्वर भजनके लिये) हुशियार होजा, ताकि

अधिक सुख पावेगा, तेरी आयुका बहुत-सा भाग व्यतीत हुआ है, अब बहुतसी आयु (गई इतनी) बाकी नहो है, इसे भी गाफिल होकर व्यर्थ गँवा देगा तो अय गँवार! तू अवश्य (यमकी) मार खावेगा। किसन कवि कहता है कि, खाक (मिट्टी) से यह तेरा खाकका (मिट्टीका) पिंड (शरीर) भया है, अंतमें भी खाक रहेगी अर्थात् खाक (मिट्टी) का खमीर (शरीर) अन्त मिट्टीमें मिल जायगा। तू दुसरोंकी करनी पर क्या हँसेगा, (जो सावधान नही भया तो) खुद अपनीही करनी पर दुसरोंको हँसावेगा और जमसे बश (जोर) न चलने पर (अंत) जंगलको बसावेगा अर्थात् जंगल (स्मशान) में बास करेगा ॥५३॥

साखी मधुमाखी लौं न चाखी अभिलाखी राखी
कहाँ लौं पताल नाखी रासी धन-धान की।
खावै पोख पावै प्रानी देवै जस होत जानी,
जान दे हिवानी जे न खान की न पान की।
काके संग गई यह कौन की 'किसन' भई,
रहे कर दई कर दई है निदान की।
आवत न बार भ्रात! लागै छिन-मात जात,
माया बदलात जैसे छाया बदलान की ॥५४॥

भावार्थः—वृक्षकी मधु मक्खीकी जैसे विना उपभोग किये

अभिलाषापूर्वक कितनाही धन–धान्यको इकट्ठा करके पतालमें गहरा गाड़ दिया, परंतु कभी यह विचार नहीं किया कि, अन्नके खानेसे जीव मात्र पोषण पाते हैं और धन देनेसे यश होता है। अब वो हेवानी (पशुता) को छोड दे कि, जिसके अधीन होकर तू खुद न खाता–पीता है, न दुसरोंको खिलाता है, न दान-पुण्य करता है। किसन कवि कहता है कि, यह (संपत्ति) किसके साथ गई हैं और किसकी हुई है ? निदान दैवने जो दी है उनमेंसे जो अपने हाथसे दी जाती है वही आखिर अपनी होती है । हे भाइ ! इस मायाके आते (प्राप्त होते) और जाते समय कुछ भी देर नहीं लगती, वह तो क्षण–क्षणहीमें बादलकी छायाके समान आती और जाती है ॥९४॥

खर ज्यौं अयान इनसान की सान-बान,
कहा मसतान महा खान-मदपान में।
मूढ रूढ तानै आपे-आप ही बखानै आपे,
गान में न काहू आनै जानै ज्ञान-ध्यान में।
चलो अनमान भलो नाहिन वृथा गुमान,
'किसन' निदान दिल देहु दया-दान में।
मान सिख मेरी ह्वैगी ऐसी गति तेरी एह,
जैसी मुठी ढेरी हेरी राख की मसान में॥९५॥

भावार्थः—गद्धेकी भाँति मनुष्योचित इज्जत—प्रतिष्टासें अजान रहकर खाने एवं शराब पानमें क्या बडा मस्त रहता है ? हे मूढ ! तू अपनी ही बातकी खेंचातानी करता है, अपने—आपको बखानता है और गान—तान एवं ज्ञान—ध्यानमें अपने समान किसीको नही समझता है। इस लिये किसन कवि कहता है कि, निदान निर्मानी होकर चलो, व्यर्थ गुमान करना वो अच्छा नहीं है, दया और दान कर्ममें दिल लगा दीजे। मेरी दी हुइ शिक्षा-को मान्य कीजे, क्यों कि, तूने स्मशानमें (दुसरोंके शरीरकी) मुट्ठीभर भस्मकी ढेरी देखी है, वैसी ही (आखिर) तेरी दशा होगी ॥९९॥

खासी चीजें खाते खासे भूषन बनाते जीव,
जानते न दिन-रातें राते मान-तान में।
सूरत सुहाते रन सुभट कहाते तातें,
पौरुष के माते न समाते मद-मान में।
'किसन' जु ऐसे भए वेऊ मीच भींच लिये,
जस ले गए सो नित नये ही जहान में।
मान सिख मेरी व्हैगी ऐसी गति तेरी एह,
जैसी मुठी ढेरी हेरी राख की मसान में ॥५६॥

भावार्थः—जो जीव अर्थात् मनुष्य अच्छी—अच्छी चीजें खाते

थे, और अच्छे-अच्छे भूषण पहनते थे और अभिमानको तानमें इतने मस्त रहते थे कि, जिनको रात्रि-दिवस का पत्ता नहीं था। जो स्वरूपवान एवं रणयोद्धा कहलाने के कारण पौरुष में मतवाले बनकर मद-मान में फूले न समाते थे। कवि किसन कहता है कि, ऐसे जो-जो नरबीर हुए उनको भी मृत्युने दबाय लिया, परंतु जो यश लेकर गए वे दुनिया में नित्य नये अर्थात् अमर रहे है। यह मेरी शिक्षाकों मान्य कीजें क्यों कि, तूने स्मशान में (दूसरों के शरीर की) मुट्ठीभर भस्मकी ढेरी देखी है, वैसी ही (आखिर) तेरी दशा होगी ॥५६॥

सहै सीत-ताप दहै आप गहै व्याप जाप,
न है तातें चोंप है प्रसिद्ध तन-मन में।
मुंड मूंडे पै न मूढ़ मन हू कौं मूंडै है न,
मन है हरामी ऐन पै न स्वामी तन में।
मन में है आस तो 'किसन' कहा बनबास,
मन है उदास वे क्यों रहैं न स्वजन में।
भावे लंबे केस राखो भावे तो मुँडाय नाखो,
भावे रहो भवन में भावे रहो बन में ॥५७॥

भावार्थः—शरदी (ठंडी) सहन करता है, धूपसे (पंचाग्निसें या ग्रीष्म के तापसें) शरीरको जलाता है और (वर्षा ऋतुमें)

पानी झेलता है, परंतु तू जो जाप जपा करता है, वह व्यापक रुपसे न होंने के कारण तेरे तन–मनमें उसकी (वाह्याडंबरकी) दरकार जाहिर हो जाती है। हे मूढ ! तू सिर को मूँडता है, परंतु मन को तो मूँडता ही नहीं ! क्यों कि, मन बिलकुल हरामी है, निर्लज्ज है, शरीर में कोइ खामी नहीं है अर्थात् शरीरका कोइ दोष नहीं है। सारांश यह है कि, चाहे तो लंबे केस रक्खो या मूँडन कराओ और चाहे तो घरमें (भुवनमें) रहो या वन में। मन में यदि (ऐहिक सुखकी) आशा है तो कवि किसन कहता है कि, बनवासका क्या अर्थ? और जिनका मन आशा से उदास है वे अपने स्वजन (परिवार) ही में क्यों न रहें? (उनको धर छोड़कर वनवास करने की क्या आवश्यकता है?) ॥९७॥

हंस रहे रैन न्यारे काँच-सौध पर हारे,
तारे प्रतिबिंब के निहारे जैसे लीजिए।
मान मोती गोती साँच चूगे तब टूटी चाँच,
लगी आँच सोचै अब काहू न पतीजिए।
'किसन' गए सुथाने मानसर केली ठाने,
मुकता छुए तें जाने काहू छुए लीजिए।

पिसुन तें दगो पाई भले को भरोसो जाई,
दूध के जरे की नाईं छाछ फूंकि पीजिए ॥५८।

भावार्थः—(अपने समुदायसें विछुडा हुवा) एक थकित हंस किसी काँचके महल (शीशमहल) पर रात रहा, तव काँच पर के प्रतिविंवित तारों को खाने योग्य सच्चे मोती मानकर चूगने लगा तो चांच टूट गई और धोखे में इस प्रकार चोट लगने से वह विचार करने लगा कि, अव किसी का विश्वास न करूँगा। कवि किसन कहता है कि, अपने निवासस्थान मानसरोवर में जाकर वह (हंस) आहारक्रीड़ा करने लगा अर्थात् मोती चूगने लगा तो भी डरता था कि, कहीं दूसरी किसी वस्तु को छू लूँगा, मोतीको छूना भी उसने कम कर दिया। सारांश कि, दूधसे जलने पर जैसे छाछ भी फूंक-फूंककर पीते हैं, वैसे चुगलखोरसे धोखा खाने पर दिलके अच्छे आदमी का भरोसा भी चला जाता है ॥५८॥

लंका को अधीस दस सीस भुज वीस जाके,
दयो वर ईस अवनीसता सराहिबी।
सागर की खाई कुंभकरण-से भाई जाकी,
दुसह दुहाई ठकुराई अवगाहिबी।

ऐसो राज-साज गयो भयो जो अकाज एतो,
हाथ प्रभु ही के लाज 'किसन' निबाहिबी।
झूठ ही में झूले नित *लता अनमूले फूलै,
साहिब कौं भूलै डूलै क्यौं न ऐसी साहिबी।५९।

भावार्थ:—जो लंका का नरेश था और जिसके दस सिर और बीस भुजाएँ थी, जिसको शंकरने उत्तम वरदान दिया था और जिसकी अवनीश्वरता-राजप्रभा सारे संसारमें सराहना करने योग्य थी। (जिसकी राजधानी के चारों ओर) समुद्र जैसी खाई थी और जिसके कुंभकर्ण जैसा (महाबली) भाई था, जो कठोर दुहाई के साथ राजसत्ता धारण करता था, उस रावण के हाथसे

---

*दोहा अमरबेलि बिनु मूल की, प्रतिपालत है ताहि।
'रहिमन' ऐसे प्रभुहिं तजि, खोजत फिरिए काहि? ॥ १ ॥
—अब्दुर्रहीम खानखाना 'रहीम' कवि

++कवित जाके वीर एक-एक काल तें कराल हुते,
जाने गहि काल आनि पाटी में बँधायो है।
कुभकर्न भ्रात जाकी धाक तें सँकात लोक,
पूत इंद्रजीत इंद्र जीतिकै कहायो है।
कहै 'छत्रसाल' इंद्र-वरुन-कुबेर-भानु,
जोरि-जोरि पानि आनि हुकुम सनायो है।
जौं ना पाप रावन के भौना सँह छौना रह्यो,
तौं ना पाप लोगन खिलौना करि जान्यो है ॥ १ ॥
—बुँदेलखंड-केसरी महाराजा छत्रसाल बुंदेला, पन्ना.

(सीता हरणका) दुष्कर्म्म हुआ तो ऐसा (अद्वितीय) तैयारीयुक्त राज्य भी चला गया (और अंततः उसे भी मरना पड़ा)। इस लिये किसन कवि कहता है कि, (अवल से आखिरतक) इज्जतको निभाना वो तो ईश्वर के हाथ है। जिसकी कृपासे निर्मूल वेलि भी (वृक्षों पर) सदा लहलहा करती है, ऐसे साहिब (परमेश्वर) को भूल कर जो झूँठ में (संसार प्रपंच में) झूला करता है उसकी साहवी—संपत्ति की अवनति क्यों न होवे? (देखो! रावण जैसा अतूल वली और संपत्तिवान राजाका भी दुष्कर्म से नाश हो गया) ॥ ५९ ॥

छीन भए अंग पै अनंग के तरंग नये,
न गए दुरित रंग कहा सतसंग है?
क्रोध ही में काम-अभिमान-मान आठों जाम,
माया में मुकाम गहै लोभ को उमंग है।
नींव की निंबोरी दीठी पके तब होत मीठी,
'किसन' तिहारे तो निहारे तेई ढंग है।
बूझी तन लेस देस देख कैसे भए केस,
काग-रंग हुते सोई कागद के रंग है ॥६०॥

भावार्थः—तेरे प्रत्येक अंग क्षीण होने पर भी तेरे मनमें

काम (इन्द्रियादिक सुखकी अनेक इच्छा–तृष्णा) के तरंग तो नित्य नये–नये उठते रहते हैं, इस प्रकार जहाँ पापका रंग नहीं गया है वहाँ सत्संगकी तो बातही क्या ? आठो प्रहर क्रोध, काम, अभिमान, बडप्पन आदि मायामें ही (चित्तका) मुकाम रखता है और लोभके उमंग में ही रहता है । अहो ! कडुए निम्बकी निम्बोरी भी पकजाने पर मीठी देखी जाती है, परंतु किसन कहता है कि, तेरे ढंग–आचरण तो जैसे (युवावस्थामें) थे, वैसेही (अब भी) हैं । (हे भाइ !) तेरे तन–प्रदेश को देख कर जरा समझ ले कि, तेरे केश कैसे हुए है ? जो काग–रंग (काकवर्ण) के बिलकुल श्याम थे वे अब कागज़के रंग अर्थात् श्वेत रंग हो गये हैं ॥९०॥

ज्ञान की न गूझी शुभ ध्यान की न सूझी खान-
पान की न बूझी अब एव हम मुंही है ।
मुझ-सो कठोर गुनचोर न हरामखोर,
तुझ-सो न और ठौर और दौर युंही है ।
अपनी-सी कीजें मेरे फैल पै न दीजे दिल,
'किसन' निबाहि लीजे जोपै ज्युंही क्युंही है ।
मेरो मन मानि आनि ठह्यों ठिकाने अब,
तेरी गति तुंही जानै मेरी गति तुंही है ॥९१॥

भावार्थः—हे प्रभु! आज तक मैंने ज्ञानको न गुझी है अर्थात् आत्मज्ञानका गूढ़ विचार न किया है, न शुभ ध्यान की सूझ रक्खी है और न (भक्ष्याभक्ष्य) खान पानका भी कुछ विचार किया है। मेरे जैसा कठोर (निर्दय) कृतघ्न और हरामखोर और कोई नहीं है, वैसेही तेरे समान (कल्याण करने वाला) भी दुसरा कोई नहीं हैं, अब मैं (मेरे पाप निवारणार्थे) तुझको छोड कर अन्य किसी के पास दौड लगाऊं तो वो व्यर्थ है। अब मेरे दुष्कर्म-पापाचरण की तरफ दिल न देकर आप अपने महान व्यक्तित्व के अनुसार मेरी गति करना, कवि किसन कहता है कि, मैं कैसा भी (अयोग्य) क्यों न हूँ, परंतु (हे नाथ!) मुझे निभा लेनां। मेरा अस्थिर मन अब ठिकाने आ कर स्थिर हुआ है, और कबूलने लगा हैं कि तेरी (अकलित) गतिकों तूही जानता है, पर अब मेरी गति तो तूही है ॥६१॥

श्रीजू *संघराज लूँकागच्छ-सिरताज आज,
तिनकी कृपा तें कविताइ पाई पावनी।

---

* ये संघराजजी (जिनकी गद्दी अहमदावाद से है,) लूँकागच्छ-संप्रदायके श्री पूज तेजसिंहजी के शिष्य थे और इस ग्रंथके रचयिता "किसनकवि" के विद्या गुरु थे। इनकी मृत्यु गुजरातमें कड़ी शहरमें हुईथी, और वहाँ इनकी अब भी चरण-पादुका है।

संवत सतर सरसठे विजैदसमी की,
ग्रंथ की समापती भई है मनभावनी।
साधवी-सुज्ञानी माकी जाई श्री रतनबाइ,
तजी देह ता पर रची है विगतावनी।
मत की न मति लिनी तत्त्व ही में रुचि दिनी,
वाचक 'किसन' कीनी 'उपदेस-बावनी' ॥६२॥

भावार्थः—इस समय लूँकागच्छ संप्रदाय के मुकुट स्वरुप, श्री संघराजजी महाराजकी कृपासें (मैंने) पवित्र कवित्व शक्ति प्राप्त की है। (विक्रमीय) संवत १७६७ की विजया दशमी (आश्विन शुक्ला १०) के दिन इस ग्रंथकी मनभावन रीति से समाप्ति हुई है। साध्वी एवं ज्ञान संपन्न सहोदरी (बहिन) श्री रतनबाइ के देह त्याग करने पर (उन्ही के स्मरणार्थ) विगत सह रचना की है, अपना (जैन) या कीसी मतकी संमति बिना लिये अर्थात् कीसी मतकी पुष्टिका आग्रह न रखते हुए केवल तत्त्वज्ञानमें प्रीति रखकर वाचक किसन कविने इस उपदेश–बावनी कीनी है. ॥६२॥

इति

किसन कवि कृत किसन बावनीकी

देथा शंकरदान विरचित हिन्दी टीका समाप्त।

दोहा

अमृतधारा अस्खलन, श्रेष्ट शान्त रस स्राव्य ।
आत्मज्ञान आरामग्रह, किसन बावनी काव्य ॥१॥

हरिगीत

कीसन कविकी बावनीकी काव्य नीकी है अती ।
टीका किया हमने उसीका हमारी जैसी मति ॥
विद्वान–कवि मैं हों नहीं तो दोष मत देखीजिये ।
लेहू सुधारी बुद्ध लायक भूल माफी कीजिये ॥१॥

शंकरदान जेठीभाइ देथा चारण,
कवि–लींबडी स्टेट.

*પ્રેમ પોકાર.

[ભક્ત-કવિ કેરશનદાસજી ઉર્ફે કેશ્નાજી છીપા કૃત]

દોહા.

અગણિત સંત ઉધારિયા, તાર્યા ભગત તમામ;
અરજી હેક અનાથરી, સુણજો શ્રી ઘનશ્યામ. ૧

છંદ મત્તગયંદ.

શ્રી ઘનશ્યામ સલામ ગુલામકી, બૂડત હે ભવસિન્ધુમેં બેરો,
તાર [૧]અબાર [૨]ઉવાર [૩]મો ત્રિકમ, નાથ વિના કુણ સમ્રથ નેરો;
શેષ મહેશ સુરેશકે સાહબ, વ્યાપક બ્રહ્મ વડામ વડેરો,
સંત અનંતકી સ્હાય કરી હરિ, મોહન યું પકરો કર મેરો. ૧
[૪]ટેરત હૂં કહોં [૫]સાન ન [૬]તોયકું, કાન ન માંડત ઔગણ કેરો;
દાસકું ત્રાસ પડે દુઃખ દારૂણ, સોઈ રહ્યો કહા સાંજ સવેરો;
મેં અબલિન મહાબલિ મોહન, શ્રીપત દીન હું આપકો [૭]ચેરો,
સંત અનંતકી સ્હાય કરી હરિ, મોહન યું પકરો કર મેરો. ૨

---

* વ્યવહારિક વિટંબણા—અન્ન ધન તંગીવાળો કોઇ પણ માણસ આ 'પ્રેમપોકાર' સ્તોત્રનો ખરા જીગર (પ્રેમ) થી હમેશાં પાઠ કરે તો તે વિટંબણા મુક્ત થાય છે, તેમ લોક કથન છે.

૧ આ વખતે. ૨ બચાવ. ૩ મને. ૪ ઉંચા અવાજથી સાદ કરૂંછું. ૫ ખબર. ૬ તને. ૭ ચાકર.

માંગત નાહિ કછુ મનમોહન, તાકત હૂઁ શરણાગત તેરો,
પ્રાણ રખો તો રખો પ્રભુ લાજપેં, લાજ રખો ન તો પિંજર લે રો;
ચૂક પડે તઉ હૂં લઘુ ચાકર, ગોવિંદ આપકો તોલ ઘનેરો,
સંત અનંતકી સ્હાય કરી હરિ, મોહન યું પકરો કર મેરો. ૩
મેં પકર્યો સબળો [1]પખ માવજી, છોડું નહિ નિજ અંબર [2]છેરો
ઠેલ મતી [3]મુરલોકકે ઠાકર, ઔર દિશા મન હોત અઁધેરો;
માર કે તાર તિહારિ હે મોટપ, દીનનકો [4]પદપંકજ ડેરો,
સંત અનંતકી સ્હાય કરી હરિ, મોહન યું પકરો કર મેરો.
મીરાઁકો ઝેર સુધા સમ માધવ, પાન કિયો નિજ [5]પાનિ પસારા
જો *કરમાં ધર [6]ખીચ જુહારતિ, કૌન સવાદસેં [7]જીંમત [8]કારા
તંદુલકી લવ તીન સદામકે, હીમકે દ્વાર પઠાય હજારા
મેરી પુકારસેં કાન ન માંડત, ઠાકર ઠીક હો ઠીક ઠગારા.
+છીપેકી છાપરી નીકિ છઈ, ભવ તારિકે શીશ ઉપારિકે ભારા,

---

૧ પક્ષ. ૨ છેડો. ૩ ત્રણ લોકના. ૪ ચરણકમલ.

૫ હાથ. ૬ ખીચડી. ૭ જમતા. ૮ (કાળા) કૃષ્ણ.

* " કરમાંબાઈ " નિત્ય સવારમાં વહેલા જાગી, ખીચડી રાંધી શ્ર જગન્નાથજીને થાળ ધરતાં અને શ્રી જગન્નાથજી પ્રભુ સાક્ષાત્ આવીને ખીચડી જમતા. હજી અત્યારે પણ શ્રી જગન્નાથજીમાં સૌથી પ્રથ કરમાંબાઈની ખીચડીનો ભોગ ધરાય છે.

+ છીપા " નામદેવજી " ભક્તને ઘેર એક દિવસ ઓચિંતા આ લાગી એટલે પોતે અગ્નિને પ્રભુનું સ્વરૂપ માની સપ્રેમ પગે લાગી, જે કાં

હોઈ હજામ ગયો નૃપકે ઘર, ‡સેન ખવાસકો કારજ સારા;
પાય [1]પિજારનિ [2]છાર લગાઈ કે, દિવ્ય કરી ઋષિ ગોતમ [3]દારા,
મેરી પુકારસે કાન ન માંડત, ઠાકર ઠીક હો ઠીક ઠગારા. ૬
[4]બેર કરી ન, કરી હરિ [5]વાહર, [6]પંછી [7]પ્રિયા તજી દોરત [8]પારા,
ગ્રાહકું માર [9]ઉવાર લિયો ગજ, સંત પુકાર કહે શ્રુતિ સારા;

સામાન બહાર પડયો હતો, તે તમામ અગ્નિમાં હોમી દીધો. પછી રાત્રે પ્રભુએ સાક્ષાત્ દર્શન આપી ભક્તને પૂછ્યું કે "નામદેવ ! શું તમે અગ્નિમાં પણ મારૂં સ્વરૂપ જુઓ છો ?" નામદેવજીએ જવાબ દીધો કે પ્રભુ ! આ ઘર આપનુંજ છે, તેમાં આપ વિના બીજો કોણ પ્રવેશ કરી શકે ? નામદેવનું ઉપરોક્ત કથન સાંભળી પ્રસન્ન થઈ પ્રભુ અદશ્ય થયા, અને તેજ રાત્રે પ્રભુએ આવીને પોતાને હાથે જેવું ને તેવુ ઘર ચાળી માળીને તૈયાર કરી દીધું. નામદેવજી ભકતનું જીવન વૃતાન્ત બહુજ ચમત્કારીક છે. દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર લોદી જેવા પણ નામદેવજી ભકતનો અજાયબ પ્રતાપ જોઈ પગમાં પડયા હતા.

‡ "સેન" (ચેન) ભકત જ્ઞાતે વાંયજા હતા. બાંધવગઢ (બધેલખંડ) ના રાજા " બીરસિંહ " ની નોકરી કરતા હતા. એક દિવસ સવારમાં જાગી પ્રભુની પૂજા કરી રાજાની હજુરમાં નોકરી બજાવવા જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં સાધુ મળ્યા, જેથી દંડવત્ કરી પોતાને ઘેર તેડી લાવી રસોઈ વિગેરેની સગવડમાં રોકાઈ ગયા. તે વખતે ભકતના બેલી શ્રી ભગવાન રામચંદ્રજીએ " સેન " ભકતનું રૂપ લઈ રાજાની નોકરી બજાવી લીધી હતી, તે કથા જગજાહેર છે.

૧ પગની મોજડીની. ૨ રજ. ૩ સ્ત્રી. ૪ વિલંબ. ૫ સહાય. ૬ ગરૂડજી, ૭ લક્ષ્મીજી. ૮ પાળા. ૯ બચાવી.

ભારતમેં [1]ખગ બાળ બચાવન, દાહ દિયો [2]હરિ ધંટ [3]ઉબારા,
મેરી પુકારસે કાન ન માંડત, ઠાકર ઠીક હો ઠીક ઠગારા. ૭

શાહ ત્રિલોકિશક ભયો ચાકર, પાય પલોટત પ્રેમ પગારા,
નાથ અલોકિક મોટી મેનાખત, લાજત નાહિ ન લાજ લગારા;
*મ્હેનેકી લાજસેં કાજ કિયે બહુ, આપરે હાથ સમંધિ સંગારા,
મેરી પુકારસેં કાન ન માંડત, ઠાકર ઠીક હો ઠીક ઠગારા. ૮

નેણ થકી નિજ પંથ નિહાળત, વેણ થકી કર [4]કૂક [5]વિથાસી,
ઢુંઢત હોં દશહુ દિશ ધાવત, ખોજ ન પાવત વેદ પ્રકાસી;
કૌન ઉપાય મિલો અબ કેશવ, હાય પ્રભુ જગમેં હુઈ હાંસી,
મો અબલીનકું ડાર ઉજારમેં, નંદકુમાર ગયો કિત નાશી. ૯

એક હરિ વિન કૌન હે ઉપર, આપસેં [6]ગોપ કહા અવિનાશી,
જાનત હો [7]સગરી વિધિ જાદવ, તોય પટાહુકો તોલ તપાસી;
મેં અકુલીન મલીન મતિહિન, તેરે અવાસમેં હોત નિરાશી,
મો અબલીનકું ડાર ઉજારમેં, નંદકુમાર ગયો કિત નાશી. ૧૦

માતકો ભ્રાત હણ્યો નિજ હાથસે, મારિ સગી અપની પ્રભુ માસી,
સોષત દૂધ લિયો [8]રત સોષિય, ધાવતહી ઉચરી મુખ ધાસી;
સો અપરાધ મિટાવન શ્રીપત, કર્વત લેન ગયો કહા કાશી,
મો અબલીનકું ડાર ઉજારમેં, નંદકુમાર ગયો કિત નાશી. ૧૧

---

૧ પક્ષી. ૨ હાથી. ૩ તે વખત. *નરસીંહ મહેતા.
૪ પોકાર. ૫ પીડા. ૬ ગુપ્ત. ૭ તમામ. ૮ રક્ત (લોહી)

સત્ય કહું અબ નાહિ સુહાવત, જૂઠ ન બોલું હું જો શિર જાશી,
રાજ વધુ ઝલતી રહી રાજૅદ, દિવ્ય કરી કુબરી નૃપ દાસી;
કુંકુમ પાવ ભયો કુલ મંડન, વેગ કરો હરિ વેદ નિવાશી,
મો અબલીનકું ડાર ઉજારમેં, નંદકુમાર ગયો કિત નાશી. ૧૨
[1]દાદુ પિંજાર મચ્છી હત [2]સજ્જન, ભાંડ [3]નાભો કિન કારન ભાવો,
સો [4]રઇદાસ ચમાર કહું પુનિ, વ્યાધ કીરાત કો વિપ્ર બતાવો;
કીરજ વ્યાસ અલોપ નિયાકર, નાથ જનો હિત અંબ નમાવો,
જો હમસે તુમ બાંહ ન ઝીલત, દીન દયાલકો છોડ દે દાવો. ૧૩
મેરી *કૃતિ ગિનો મતિ માધવ, જાદવ તેરી ભલાઈ જણાવો,
મેં હું પતીત પતીતન પાવન, પાપિકે પાપ ન આપ પણાવો;

૧ 'દાદુ' ભક્ત (જેના નામથી અત્યારે દાદુ પંથ ચાલે છે.) તે પીંજારા હતા. તેમનું જીવન ચમત્કારી અને ઘણું વિસ્તૃત છે. તે કબીર સાહેબના શિષ્ય હતા. ઘણા ક્ષમાવાન હોવાથી તેમનું "દાદુદયાળ" નામ પ્રસિદ્ધ છે.

(દાદુદયાળ કૃત) **દોહા.**

જાતિ ન દેખો સાધુકી, દેખો વિરતી જ્ઞાન;
મોલ કરો તલવાર કા, પડા રહન દો મ્યાન. ૧

૨ "સજ્જન" ભક્ત કસાઈ હતા, છતાં જીવ હિંસા કરતા નહિં. બીજા પાસેથી માંસ લાવી વેચીને પોતાનું ગુજરાન કરતા અને શ્વાસોશ્વાસ સપ્રેમ પ્રભુ સ્મરણ કરતા. તેમને અનાયાસે એક શાલિગ્રામ પથ્થર મળેલો તે વડે તેઓ માંસ તોળતાં તે શાલિગ્રામથીજ તેઓનાં જ્ઞાન ચક્ષુ ખૂલ્યાં. એક વખત શ્રી જગન્નાથજીની જાત્રાએ જતાં રસ્તામાં 'સજ્જન' ભક્ત માથે ખુનનો ખોટો આરોપ આવવાથી તેમનાં (હાથના) કાંડાં કાપી લીધાં છતાં પણ સદ્ભાવે શ્રી જગન્નાથજીની જાત્રાએ ગયા. જ્યારે મંદિરમાં જઈ પ્રભુદર્શન કર્યાં ત્યારે પ્રભુ કૃપાથી તેમના હાથ જેવા ને તેવા થઈ ગયા હતા.

૩ ને ૪–જુઓ પા. ૮૬ ના ટીપણમાં. * કરણી.

શાચાંય ભેટત, થેટત પિંડ દિયે ગુરૂ ઠાવો,
અનેક ન આખત, કો કશનાપર કાહુકો કાવો;
ાળકે ભાસણે, રંગ તજે જદિ મોચ રંડાવો,
બાંહ ન ઝીલત, દીન દયાલકો છોડ હે દાવો. ૧૫
તરૂપર શ્રીવર, વાહ સુ [૪]ગોડ જરૂર વઢાવો,

" ભક્ત (જેણે ' ભક્તમાળ ' બનાવી તે) ડોમ
ામ) હતા. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેમનાં માતા પિતા ગુજરી
ગ્ગામાં ઉછરેલા ત્યાં સાધુઓનું એંઠું-જુઠું ખાવાથી ને
ભક્તિ અને મહાન કાવ્યશક્તિ પામ્યા. તેમનું જીવન
. (જુઓ ભક્તમાળ)

ભક્ત ચમાર હતા. તેમના પિતાનું નામ "રઘુ" અને માતાનું
" હતું. સ્થિતિ સુખી હતી. રૈદાસજી સાધુ સંતની સેવામાં
ા તે તેમનાં માતા પિતાને ગમ્યું નહિ, તેથી જુદા
ાતે જોડા શીવી પોતાનો નિર્વાહ કરતા ને સાધુ સંતની
ર સાહેબના સમકાલિન હતા, સારા કવિ હતા અને પરમ
જીવનચરિત્ર ઘણું વિસ્તૃત છે. (જુઓ ભક્તમાળ)

દોહા.

હીરા છાંડિકે, કરે આનકી આસ;
જમપુર જાહિંગે, સત ભાખે રૈદાસ. ૧

ાણિકા.) ૨ ઉંચા. ૩ ઝાડ ઉપર ૪ થડ.

કોન સહાય કરે કરૂણામય, આપ દયા કરી શાંતિ અણાવો;
કાગ જહાજ તજ્યો બળ કાહુ ન, યું સમજી હરિ આતુર આવો,
જો હમસેં તુમ બાંહ ન ઝીલત, દીન દયાલકો છોડ દે દાવો. ૧૬

જો તુમ દીન દયાલુ કહાવત, તો અબ દીન ભયો પ્રભુ દોરો,
નામ ગરીબ ગરીબ નિવાજન, મૂળ ગરીબ ગરીબ હે મોરો;
ભાગ્યાકો ભેરૂ બન્યો ભગવાન તું, ભાગી ગયો અબ જાનત ભોરો,
[1]કૂકત દાસ ભયો અતિ કાયર, બોલત કયું ન ભયો કહા [2]બોરો. ૧૭

વેદ પુરાણ મેદાન બતાવત, ઉંડ ધર્યો કહા [3]અંબર ઓરો,
મેં મિજમાન નહીં [4]ગૃહ માંગત, ગૂંથત હો હરિ કાયકું ગોરો;
શેર અનાજ દિયાં તુમ છૂટિહો, ધ્યાન વિલોકિકે જ્ઞાન ઢંઢોરો,
કૂકત દાસ ભયો અતિ કાયર, બોલત કયું ન ભયો કહા બોરો. ૧૮

શામ સુજાન અજાન ભયો અબ, ઔગુન હોય સો દાખિય ઓરો,
નંદ હણ્યો કે હણ્યો વસુદેવ જો, તો સત વાત અરી હુવ તોરો;
કોઠોં ધુવાવત નીકસે કાદવ, માન લિયો મનમોહન મોરો,
કૂકત દાસ ભયો અતિ કાયર, બોલત કયું ન ભયો કહા બોરો. ૧૯

આપકી લાજ રખો અપને હથ, ઠાકુર માન લિયો કહું થોરો,
જૂઠ ન ભાત અહીર કે જાનત, સુંદરિ કે હરિ [5]અંબર ચોરો;
નારિકે લાર ધરોઘર નાસત, ગોકુલ ગામમેં ઘાલત ઘોરો,
કૂકત દાસ ભયો અતિ કાયર, બોલત કયું ન ભયો કહા બોરો. ૨૦

---

૧ પોકાર કરી ૨ બહેરો ૩ આકાશ ૪ ઘર ૫ વસ્ત્ર.

પીડત પ્રાન મહા દુઃખ પાવત, જાનત હો તુમ અંતરજામી,
આપ વિના કરસી કુણ ઉપર, [1]શેર ભયા અરિ માંડત સામી;
દાઝત દાસ અસાગળ દાખત, વેગ કરો હરિ આળસ વામી,
અંતર હેક કુટુંબ ન ઉપર, નંદકિશોર પ્રિયં [2]ધણનામી. ૨

માત પિતા ગુરૂ બંધવ મોહન, ઔર ન ઠાકર એક અનામી,
ત્યાગ કરો મત દાસકું ત્રિકમ, ગોવિંદ પોરકી મેરી ગુલામી;
મેરો નિભાવ હે પાવ મનોહર, ચેતન રામકી પાવ સલામી,
અંતર હેક કુટુંબ ન ઉપર, નંદકિશોર પ્રિયં ધણનામી. ૩

આસુર સંત અનાથ ઉધારક, ગોવિંદ તારક [3]ગારૂડગામી,
ભીડપડ્યાં ભગતાં દુઃખ ભંજન, [4]ટેર સુણો સુખ દેણ તમામી;
ખોજ કરૂં તોય ચંચ ન ખૂંચત, હાય પુકાર રહી મન હામી,
અંતર હેક કુટુંબ ન ઉપર, નંદકિશોર પ્રિયં ધણનામી. ૪

કોરંભ મીન વરાહ પંચાનન, [5]છોટ [6]ફ્રસુધર શ્રી રઘુ સ્વામી,
કૃશ્ન બુધિ કલકી મનવંતર, વ્યાસ પ્રથુ હરિ હંસ નમામિ;
જગ્ય ઋખ્ખભ [7]તૂરીમુખ ધ્રૂવર, વૈદ ધનંતર બદ્રિ વિસામી,
દત્ત કપીલ ઋષિ સનકાદિક, નંદકિશોર પ્રિયં ધણનામી. ૫

---

૧ સિંહ. ૨ બહુનામી. ૩ ગરૂડગામી. ૪ સાદ. ૫ વામન. ૬ ફ્રરસુરામ
૭ હયગ્રીવ.

છપ્પય.

ઘણનામી ગોપાલ, જગતપતિ અંતરજામી,
પઢત ન આવે પાર, અકલગત આપ અનામી;
જગત ચરાચર જીવ, ભરણ પોષણ બ્રદ ભારિ,
અડગ ખંભ અદભૂત, વિષમ દુઃખ હરન વિહારિ;
કરૂણાનિધાન સબ સુખ કરન, એક તુમારો આશરો,
કમલાનિવાસ કૃશનો કહે, દરિદ્ર નિવારો દાસરો. ૨૫

પ્રેમ પોકાર સંપુર્ણ.

'પ્રેમ પોકાર' ના કર્તા

કરશનદાસજીનું સંક્ષિપ્ત જીવન વૃતાંત.

કરશનદાસજી જોધપુર તાબે (જાલોર પ્રગણાના) ગામ "રામશેણના" રહીશ અને જ્ઞાતે છીપા (કપડાં છાપનાર–રંગનાર) હતા, પરંતુ પોતે દરજીનો ધંધો કરતા "જુવાદરા" ગામના રહીશ આશિયા ચારણ જીવણદાસજી પાસે કરશનદાસજીએ કાવ્ય વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો સ્થિતિ ગરીબ હોવા છતાં પૂર્વના સંસ્કારથી કરશનદાસજીનું જીવન બહુ પવિત્ર હતું. પોતાને આંગણે જે કોઇ સાધુ, ભિખારી, અતિથિ આવે તેનું સપ્રેમ સન્માન કરી યથાશક્તિ રોટલો આપતા. રાત્રે હંમેશાં ભજન ગાતા. "રામશેણના" ઠાકોર કાના પરમારને કરશનદાસજીના (સાધુ સમાગમ તથા ભજન ગાવાં તે) વર્તન પ્રત્યે ઈતરાજી થઇ, તેથી એક દિવસ કરશનદાસને બોલાવીને કહ્યું કે "કશના! ભગતડા! તૂં ભગતડાંને ભેગાં કરી ભજન ગવરાવી ભક્તિનો મિથ્યા ડોળ કરી લોકોને કામ ધંધો કરવા દેતો નથી, અને ગામને બગાડે છે; માટે મારૂં ગામ છોડી ચાલ્યો જા." ઠાકોરનો હુકમ સાંભળી, નીચે લખ્યો દોહો સંભળાવી, નમ્રતાથી સલામ કરી ઘરે આવીને તરતજ પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાં લઇને કરશનદાસ રવાના થઇ ગયા.

દોહો.

મહી ન ખાધી મેડકે, લોંચી નહીં લગાર,
"રામશેણ" રા ઠાકરા, ભગતાંરો કાંઇ ભાર. 1

'રામશેણથી' રવાના થઈ કરશનદાસજી (શિરોહી તાબે) વડદરા ગામે આવ્યા, વડદરાના જાગીરદાર ચારણોએ સન્માન કરી મકાન રહેવા આપ્યું, ત્યાં વડદરામાં પણ તેઓ કપડાં શીવી પોતાના કુટુમ્બનો નિર્વાહ કરતા અને સાધુ સંતની સેવા કરી સપ્રેમ ટુકડો દેતા. ધંધામાં કમાણી થોડી અને કુટુમ્બ બહોળું, તેમાં વળી સાધુ-ભિખારી જે કોઈ આવે તેને સપ્રેમ રોટલો દેવો, તેથી કોઈ કોઈ વખત કરશનદાસજીને ભૂખ્યા રહેવું પડતું. ચારણ જાગીરદારો કે બીજા કોઇ ગામના સારા શેઠીયા ખાનગી મદદ આપવા જતા તો પણ પોતે કોઈનું દાન લેતા નહિ. છેવટે સંવત ૧૯૫૬ના ભયંકર દુષ્કાળમાં પોતે સહકુટુમ્બ બે દિવસ ભૂખ્યા રહ્યા. પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંને અન્ન વિના દુ:ખી થતાં જોઇ આ "પ્રેમ પોકાર" કાવ્ય બનાવી પ્રભુ પ્રત્યે અરજ-પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ સાધુ સંતને ખૂબ રોટલો દીધો અને શાંતિથી ભક્તિમય જીવન ગુજાર્યું. કયાંથી પૈસા આવતા અને કેમ ખર્ચ ચલાવતા તે કોઇએ જાણ્યું નહીં. લોક કથન છે કે, કરશનદાસજીને હંમેશાં " અવતાર ચરિત્ર" (ચોવીસ અવતારની લીલા-કથા) વાંચવાનો નીયમ હતો. પ્રેમ પોકાર બનાવ્યા બાદ સવારમાં સ્નાન કરી અવતાર ચરિત્ર વાંચવા બેસતા ત્યારે પાનાં ફેરવતાં તેમાંથી હંમેશાં પોતાના ખર્ચ યોગ્ય રૂપીયા નીકળતા. કોઈ કહે છે કે હંમેશાં રૂ. સાત નીકળતા. શું સત્ય હશે તે પ્રભુ જાણે ! પરંતુ તેઓના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ પ્રભુના સાચા પ્રેમીભક્ત હતા. કરશનદાસજીનો જન્મ સં. ૧૮૯૦ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૯૫૮ ના આસો માસમાં થયું હતું. જ્યારે કરશનદાસજીનો દેહાંત થયો ત્યારે તેમનાં સ્ત્રી તથા માધવદાસ દિકરો તથા

દિકરાનાં વહુ તથા દિકરાનાં બે છોકરાં તેમજ એક દિકરી તથા જમાઈ (દિકરીને પરણાવીને જમાઇ સાથે પોતાને ઘેરજ રાખી હતી.) અને દિકરીનાં ત્રણ છોકરાં એમ કુલ ૧૦ માણસ હતાં. તે બધાં રોવા લાગ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે બાપુ ! અમોને તમારાથી જુદું પડવું ગમતું નથી. જવાબમાં કરશનદાસજીએ કહ્યું : " ઠીક, ભલે થોડા દિવસ ખમી જાઓ, એક પખવાડીયામાં આપણે સર્વ પ્રભુના ધામમાં ભેગાં થશું. " કરશનદાસજીના કથન મુજબ એક પખવાડીયાની અંદર કરશનદાસજીનું તમામ કુટુમ્બ રામચરણ પામ્યું.

કરશનદાસજીના જીવનની હકીકત તથા " પ્રેમ પોકાર " અને "*કરૂણાષ્ટક" કાવ્ય તે વડદરા ગામના જાગીરદાર કવિરાજ વાઘદાનજી ખુશાલદાનજી પાસેથી મને પ્રાપ્ત થયેલું છે.

કવિરાજ વાઘદાનજી તા. ૨૩-૩-૪૦ ના રોજ લીંબડી આવેલા અને નેકનામદાર મર્હુમ મહારાણા શ્રી દૌલતસિંહજી લીંબડી નરેશ હજુરમાં (કથા ભુવનમાં) તેઓને સલામ થયેલી, ત્યારે ના. શ્રી હજુરે ફરમાવેલું કે, " કાંઈ ઈશ્વર સ્તુતિનું કાવ્ય બોલો " ત્યારે તેઓ " પ્રેમ પોકાર " તથા " કરૂણાષ્ટક " બોલેલા. તે સાંભળી શ્રી હજુરે મને (શંકરદાનને) ફરમાવેલું કે " આ સ્તુતિ લખી લેજો, આપણે તે છપાવશું. " ત્યારે વાઘદાનજીએ કહેલું કે કરશનદાસજીની કરેલી પ્રભુ સ્તુતિની બીજી પણ ઘણી કાવ્ય છે, અને તે અમારી નજીકમાં " ફેદ્રાણી " ગામ છે ત્યાંના જાગીરદાર ચારણ પુરદાનજીના ઘરમાં છે. હું પુરદાનજીને ઘણી વખત કહું છું કે તે કવિતા મને આપો, પરંતુ તેઓ આપતા નથી. તે ઉપરથી ના. શ્રી હજુરે વાઘદાનજીને ફરમાવેલું કે પાંચ પચીશ રૂા. આપવાનું કહેજો અને જો આપે તો લાવજો. કાવ્ય ઉત્તમ છપાવા યોગ્ય છે, તેથી છપાવશું. પરંતુ તે કાવ્ય હજી સુધી પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

---

* "કરૂણાષ્ટક" માટે જુઓ પાનું ૯૪

શ્રી ચોવીશ અવતાર નામ.

નંબર.	અવતાર નામ.	યુગ.	માસ.	*પક્ષ.	તિથી.	સમય.	જન્મ ભૂમિ.
૧	મત્સ્ય	કૃત	અ	શુ	૧૧	પ્રાત	પુષ્પભદ્રા
૨	કચ્છપ	કૃત	આ	કૃ	૩	પ્રાત	સમુદ્ર
૩	વરાહ	કૃત	ભા	શુ	§૫	મધ્યાહ્ન	હરિદ્વાર
૪	નૃસિંહ	કૃત	વૈ	શુ	૧૪	મધ્યાહ્ન	પંજાબ મુલતાન
૫	વામન	ત્રેતા	ભા	શુ	૧૨	મધ્યાહ્ન	પ્રયાગજી
૬	પરશુરામ	ત્રેતા	વૈ	શુ	૩	મધ્યાહ્ન	યમુનિયા ગ્રામ
૭	શ્રી રામ	ત્રેતા	ચૈ	શુ	૯	મધ્યાહ્ન	શ્રી અયોધ્યાજી
૮	શ્રી કૃષ્ણ	દ્વાપર	ભા	કૃ	૮	અર્ધ રાત્રિ	મથુરાજી
૯	બુદ્ધ	દ્વાપર	પૂ	શુ	૭	પ્રાત	ગયા (કીકટ)
૧૦	કલ્કિ	કલિ	ભા	શુ	૩		સમ્ભલગ્રામ મુરાદાબાદ

*આમાં પુનમીયા મહિના સમજવા.

§ગુજરાતી પંચાંગમાં ભાદરવા શુદી ૩ ની વરાહ જયંતી લખી છે, "ભક્તમાળ" માં ભાદરવા શુદી ૫ લખેલી છે.

દોહા.

દો વનચર દો વારિચર, ચાર વિપ્ર દો રાઉ;
તુલસી દશ યશ ગાઇકે, ભવસાગર તરિ જાઉ. ૧

નંબર.	અવતાર નામ.	યુગ.	દેશ.	
૧૧	વ્યાસ	દ્વાપર		
૧૨	પૃથુ	કૃત	શ્રી અયોધ્યા	
૧૩	હરિ	કૃત	ત્રિકૂટાચલ	
૧૪	હંસ	કૃત	બ્રહ્મલોક	
૧૫	મન્વન્તર (ચૌદ)	કૃત	બિઠૂર	
૧૬	યજ્ઞ (ઉરૂક્રમ)	કૃત	બદ્રી	
૧૭	ધ્રુવ વરદેન	કૃત	બિઠૂર	
૧૮	હયગ્રીવ	કૃત	કામરૂપ	
૧૯	ઋષભદેવ	કૃત	શ્રી અયોધ્યા	
૨૦	ધન્વન્તર	કૃત	સમુદ્ર	
૨૧	નર નારાયણ	કૃત	બદ્રિકાશ્રમ	
૨૨	દત્તાત્રેય	કૃત	ચિત્રકૂટ	
૨૩	કપિલદેવ	કૃત	વિન્દસરની સમીપ	
૨૪	સનકાદિ (ચાર)	કૃત	બ્રહ્મલોક	

સ્તુતિ—છપ્પય.

જય જય [1]મીન [2]વરાહ, [3]કમઠ [4]નરહરિ બલિ—[5]વામન,
[6]પરશુરામ [7]રઘુવીર, [8]કૃષ્ણ કીરતિ જગ પાવન;
[9]બુદ્ધ [10]કલકી [11]વ્યાસ, [12]પૃથૂ [13]હરિ [14]હંસ [15]મન્વન્તર,
[16]યજ્ઞ [17]ઋષભ [18]હયગ્રીવ, [19]ધ્રુવવરદૈન [20]ધન્વન્તર;
[21]બદ્રીપતિ [22]દત્ત [23]કપિલદેવ, [24]સનકાદિક કરુણા કરો,
ચોવીસ રૂપ લીલા રૂચિર, અગ્રદાસ ઉર પદ ધરો. ૧

કર્તા સાધુ અગ્રદાસજી.

કરૂણાષ્ટક.

[કવિ કરશનદાસજી છીપા કૃત]

દોહા.

ભવ ભવ બન્ધણ ભંજીયા, કૃષ્ણ સુધારણ કાજ,
કરૂણાઅષ્ટક કહત હૂં, માનીજ્યો મહારાજ. ૧

છંદ દુર્મિલા.

મૃગ બંદકો ફંદ મુકંદ કટયો, દુઃખ દ્વંદ હટયો વિષમાવનમેં,
ગ્રહિગ્રાહ પ્રચંડ સમંદ વિશાલ, ગજેન્દ્રકી ટેર સુણી છનમેં;
ધર ઉપર ધંટ ગયંદ ધર્યો, ખગ ઈંડ ઉધાર કર્યો બનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદ ઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૧

ભયભીત બની અબધૂત ભયંકર, સીત હરિ જ્યું અનીતનમેં;
લલકાર હંકારહી માર દશાનન, પ્રાણ લિયો અપનાપનમેં;
દશકંધકે ભ્રાત અનાથકું નાથ, સનાથ કિયો ગઢ લંકનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૨

પટ ખેંચત નાર પુકાર કરી, અરિ ભાવ ભયો દરજોધનમેં,
હરિ હે હરિ! હો હરિ! હાય હરિ! તબ ક્યું ન મરી જનની તનમેં;
તિણબેર લગોર ન દેર કરી હરિ, અંબર શીશ ઓઢાવનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૩

મતિમંદ સુરંદર અંધ ભયો, ગયો ગૌતમ ગે વ્યભિચારનમેં,
નિજ નારિકું લાર વિકાર કરી, ઋષિ શ્રાપ દિયો જીન કારનમેં;
રઘુરાય મિટાય ફિટાય સલા, તન પાર કરી પદ છારનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદ ઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૪

જળપુર નદી ભરપૂર જઠે તટ, રામ બેઠે ઉન નાવનમેં,
રઘુરાવકે પાવ ધુવાવ દિયા, હરિ પાર ભયા હરિકે ગુનમેં;
કુલ કોર કઠોર કઠોર મહા કર્મ, છૂટ ગયા પ્રભુ પાવનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૫

ધ્રુવ બાલ કિશોરમેં છોરી સબે સુખ, રાઘવ કાજ રહ્યો બનમેં,
લઘુ વેશમેં નામ પ્રવેશ લિયો, ગુલતાન રહ્યો દુઃખકે દિનમેં;
મહારાજ નિવાજકે રાજ દિયો, થિર થાપ દીયો સુખકે થનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૬

કરિ કોપ અરોપ અલોપ કરોં વ્રજ, મેઘ વિચાર કિયો મનમેં,
ઘન ગાજ અવાજ અગાજ ઘટા, ધર વ્યોમ ફૂટા વિકટાવનમેં;
નર નારિ પુકારત ધાર લિયો ગિરિ, ગોપ ગવાલ ઉવારનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૭

કરતાર અપાર ઉધાર કરિ, નર નારિ તરે હરિકે ગુનમેં,
ગૃધ વ્યાધ અસિદ્ધકુ સાધ ગને, કુલ બાદ રહ્યો કિનહી કિનમેં;
કૃશના તૃષના સબ દૂર કરો, રસના ઉચરો છિન હો છિનમેં,
રઘુનંદ ગોવિંદ આનંદઘના, કૃશના ચિત ધારી રહો ઉનમેં. ૮

દોહા.

કરૂણાઅષ્ટક જો કહે, રહે મગન મનમાંય,
ભગત વત્સલ ભગવંત હૈ, બૂડત પકડે બાંય. ૧

શ્રી શામળા સ્મરણ માળા.

* કવિ આલા કમા કૃત.

સોરઠા.

સારદ ગણપત શેષ, સૂરજ [1]વિધુ સુર નર અસુર;
[2]અર્જ કરે આદેશ, (તને) [3]શિવ ઉરવાસી શામળા. ॥૧॥
[4]કોટિક લાજે [5]કામ, ભાળ્યે અંગ શોભા ભુવન;
સહુ દુનિયાંરા શામ, [6]સદકાં તોળાં શામળા. ॥૨॥
[7]પાવક [8]રવિ [9]શશિયર [10]પુરંદ, [11]પનગ ન પાવે પાર;
અનહદ અગમ અપાર, છે [12]મત [13]તોળી શામળા. ॥૩॥
હે મુખ એક હજાર, જીભૂં બેન હજાર જે;
તારા–પરમ [14]ગણાંરો પાર, શેષ ન પામે શામળા. ॥૪॥

---

* કવિ "આલા કમા" ધંધુકા જીલ્લાના ગામ સમઢીઆળાના રહીશ છે. સમઢીઆળાના ચારણ જાગીરદારોના તે માગણીયાત કવિ (ન્યાતે માલચડીયા) છે. તેમની ઉમ્મર અત્યારે ૮૫ વર્ષ આશરેની છે

૧ ચંદ્ર. ૨ બ્રહ્મા. ૩ મહાદેવજીના ઉરમાં નિવાસ કરવાવાળા. ૪ ક્રોડું. ૫ કામદેવ. ૬ દુખણાં–ઓળઘોળ થાઉં ૭ અગ્નિ. ૮ સૂર્ય. ૯ ચંદ્ર. ૧૦ ઇન્દ્ર. ૧૧ શેષ. ૧૨ ગતિ. ૧૩ તારી. ૧૪ ગુણનો.

રાઘવ કેશવ રામ, ધરણીધર ગિરિવરધરણ;
નકળંક ગોવિંદ નામ, શ્રીધર માધવ શામળા. ॥૫॥

[1]ક્રશણ જદૂપત કાન, મોરલીધર ત્રીકમ મુકઁદ;
વિશ્વંભર ભગવાન, છો ઘણનામી શામળા. ॥૬॥

કરૂણાકર કિરતાર, કોલ મચ્છ નરહર કમઠ;
ઇશાવર નામ અપાર, સુંદર [2]તાહળાં શામળા. ॥૭॥

કેશવ તો જેવા [3]કમણ, વહિયં [4]ખમિયાવાન;
ભગતાંનાં ભગવાન, તેં-સહિયાં મેણાં શામળા. ॥૮॥

દશ દિશ દિગપાળ દશ, પ્રથવી કોડ પચાસ;
[5]વિશન [6]તુહાળો વાસ, છે સઘળામેં શામળા. ॥૯॥

[7]ત્રેમંડ પંડ ત્રિભુવન વિષે, [8]અવનશ કરણ ઉજાસ;
વિશન તુહાળો વાસ, [9]સપત [10]પયાળે શામળા. ॥૧૦॥

ત્રેમંડથી ઉંચો વધૂ, ઉંડો પ્યાળથી આજ;
[11]મેર વડો મહારાજ, [12]સોડો ધરથી શામળા. ॥૧૧॥

પાણી થો પણ પાતળો, હળવો [13]વા શું હોય;
ઝીણો અણુંશું જોય, સબળ વડાંથો શામળા. ॥૧૨॥

---

૧ કૃષ્ણ. ૨ તારાં. ૩ દ્રોણ. ૪ ક્ષમાવાન. ૫ વિષ્ણુ. ૬ તારો. ૭ બ્રહ્માંડ. ૮ અહરનિશ (દિન રાત). ૯ સાત. ૧૦ પાતાળે. ૧૧ સુમેર. ૧૨ ચોડો ૧૩ પવનથી.

ગાયું ચારી નંદ ઘર, ગણાણો ગોવાળ;
[1]દઈ [2]ચોરેંન દયાળ, [3]સોર [4]ભણાણો શામળા. ॥૧૩॥

ગોવિંદ [5]તોવાળી ગતિ, છે અણકળ સમરાથ;
નોખા સઉના નાથ, [6]ચેરા મોરા શામળા ॥૧૪॥

ગઢપત રંક સરખા ગણુછ, [7]તોળે એવી ટેવ;
હવે–દયા કરવો દેવ, મૂં સેવક પર શામળા. ॥૧૫॥

પાણી વેતા પૂરસેં, રેવાય [8]કિં રઘુનાથ;
[9]હરજી ઝાલો હાથ, સામા આવી શામળા. ॥૧૬॥

[10]અલખી વખતે એક તું, વાલા [11]કરતલ [12]વાર;
[13]સલખામાં સંસાર, સૌ કોઇ [14]ભેરૂ શામળા. ॥૧૭॥

ત્રિવિધ દુઃખ [15]જમરાં તણો, [16]ભે [17]વસમો ભારાથ;
નરહર વૈકુંઠનાથ, ઈ–સંકટ [18]મેટો શામળા. ॥૧૮॥

ઉતર આપાશે નહિં, ગોતિશ જો [19]ગના;
વરસ ભજ્યા [20]વના, મેં–સઘળાં ખોયાં શામળા. ॥૧૯॥

જે ટાણે જમરાં તણો, તનને લાગે તાપ;
તેહિ–[21]બેલપ કરવા બાપ, તું–[22]સોંપે આવે શામળા.॥૨૦॥

---

૧ દહીં. ૨ ચોરીને. ૩ ચોર. ૪ કહેવાણો. ૫ તારી. ૬ ન્હેરા. ૭ તારે. ૮ કેમ. ૯ હરિ. ૧૦ કઠણ. ૧૧ કરનાર. ૧૨ સહાય. ૧૩ અનુકુળતામાં. ૧૪ સહાયક. ૧૫ યમરાજ. ૧૬ ભય. ૧૭ વિષમ. ૧૮ મટાડો. ૧૯ ગુન્હા. ૨૦ વિના. ૨૧ સહાય. ૨૨ જલદી.

[1]ભસતેં [2]લે જાનો ભલે, આવર [3]કરે [4]સમાસ;
નકે-વાલા દેજે વાસ, [5]સાધાં ભેળો શામળા. ॥૨૧॥

એકી જીભેથી અસંખ્ય, [6]તવીયે જસ [7]તામણો;
આ ફેરો અમાંગ્યા, સફળ કરજો શામળા. ॥૨૨॥

રાંકા કરતલ રાજવી, રાજા કરતલ રાંક;
અવળા હોવે આંક, એને-સવળા કર તું શામળા. ॥૨૩॥

તેં મેલી માયા તણી, ભૂલવણી ભગવાન;
તેથી-ધરાય [8]નનકે ધ્યાન, સનમુખ [9]તોળી શામળા. ॥૨૪॥

આડાં ઝાઝાં આવરણ, કામ મોહને કાળ;
એમાં-[10]ગણ તોળા ગોપાળ, સુઝવા દે નઈ શામળા. ॥૨૫॥

[11]વળૂંધી [12]બાધી [13]વસત, કરવા ઘરનાં કામ;
એમાં-નરહર તોળું નામ, [14]સરને નાવે શામળા. ॥૨૬॥

મોટપ લઇ બેઠો મલક, બળથી [15]બીડે બાથ;
પણ-હરજી તોળે હાથ, [16]છોટપ મોટપ શામળા. ॥૨૭॥

દોલત ધનના ડાબલા, હાથી ઘોડા હોય;
એમાંથી [17]એકોય, સાથે નાવે શામળા. ॥૨૮॥

---

૧ સ્વર્ગે ૨ લઇ ૩ કરીને. ૪ સમાવેશ. ૫ સાધુઓ. ૬ કથીએ ૭ તમારો. ૮ નહીં. ૯ તારી ૧૦ ગુણ. ૧૧ વળગી ગઈ. ૧૨ બધી. ૧૩ વિશ્વ. ૧૪ સ્મૃતિમાં. ૧૫ ભીડાને. ૧૬ છોટાપણું. ૧૭ એક પણ.

ત્રીકમજી બીજાં [1]તકે, કુડાં સઘળાં કામ;
નરહર તોણું નામ, સાચું એકજ શામળા. ॥૨૯॥

કપટ છળ [2]મેલેં કરેં, ગુપત પ્રગટ ગુણ ગાય;
તો–તાહળે શરણે [3]તાય, [4]સઠ અઠ તીરથ શામળા. ॥૩૦॥

ગોવિંદ અવનશ ગાય, હરષે ગણ તોળા હરિ;
તો–મળે વગડામાંય, [5]સધન [6]બોળાં શામળા. ॥૩૧॥

શામ પધારો આ [7]સમે, કૈક સુધારો કામ;
રડતૂં નથી રામ, શસતા રાખ્યે શામળા. ॥૩૨॥

તારણ ભવ [8]સો મન તણી, ટાળો બધીયે તાણ;
[9]નેચળ પદ નારાણ, સમપો ગિરધર શામળા. ॥૩૩॥

કોડયું [10]જન અવગણ કરે, પણ–તું નો ગણ્ય કરતાર;
વડાંને [11]વકાર, સુણિયા [12]નસેં શામળા. ॥૩૪॥

પાટુ તણો પ્રહાર. ક્રોધો ભ્રગુ ઋષિયે કર્યો;
પણ–[13]લાલન રીસ લગાર, તેં-સામી ન કરા શામળા. ॥૩૫॥

જગ [14]આધોય આ જે, તેને–પ્રભૂ તું પોષણ ભરણ;
[15]તોળી નજરેં તે, સૌ કોઇ જીવે શામળા. ॥૩૬॥

---

૧ તે વખતે. ૨ મેળી કરીને. ૩ તે. ૪ આઠ ને આઠ (૬૮ તીર્થ.)
૫ મીઠાં ભોજન. ૬ ઘણું. ૭ સમય. ૮ માતા ૯ નિશ્ચળ. ૧૦ ભક્તજન.
૧૧ વિકાર. ૧૨ નથી. ૧૩ શ્રી કૃષ્ણ ૧૪ તમામ લોક ૧૫ તારી.

હાલે નઇ જેમાં હરિ, અવરાંનો ઉપાય;
ઇ–[1]તમાણે વશ તાય, [2]સઘણુ વરસે શામળા. ॥૩૭॥

અકળગત તોરી [3]અલખ, કળે ન સમજે કોય;
[4]જગ નભ રહિયો જોય, સત આધારે શામળા. ॥૩૮॥

[5]આખાં તો સરખો અલખ, [6]નપટ ભલો કુંણ નાથ;
અને–અમૂં થૂં અનાથ, છે કુંણ બીજૂં શામળા. ॥૩૯॥

ખલસાં નીવાજ્યો પ્રભુ, નિરબળ જોઇને નાથ;
હરિ વભીષણ હાથ, તેં–સોંપી લંકા શામળા. ॥૪૦॥

રાવણને રાખ્યું નહિ, [7]કરતલ વાંહે કાણ;
અળવત એકે બાણ, શિર દશ છેદયાં શામળા. ॥૪૧॥

તોશું [8]વઢિયા તાય, ગઢપત કૈ [9]હારેં ગયા;
જેને–[10]સદ હૂતું [11]ભજમાંય, [12]સહસાંગજનું શામળા. ॥૪૨॥

દાનવ મોટા દેવતા, ભૂપત મનુષ [13]ભુયંગ;
તો સાસા [14]તરસંગ (કોઇ) [15]સમર નજીતે શામળા. ॥૪૩॥

[16]બ્રમંડ ચૌદેમાં [17]વડપ, ઘર નગર વન ગામ;
નરહર [18]તોળુ નામ, [19]સીંધેય [20]પ્રાઝું શામળા. ॥૪૪॥

---

૧ તમારે. ૨ વરસાદ. ૩ પ્રભુ. ૪ ભૂમિ આકાશ ૫ કહું. ૬ નિપટ (તમામ.) ૭ કરનાર ૮ લડયા. ૯ હારિ ૧૦ બળ હતું. ૧૧ ભુજામાં. ૧૨ હજારો હાથીનું. ૧૩ નાગ. ૧૪ મહા બળવાન. ૧૫ લડાઇ. ૧૬ બ્રહ્માંડ ૧૭ મોટાપણું. ૧૮ તારૂં. ૧૯ બધે. ૨૦ જાહેર અથવા મોટું.

દીધું તેં ધ્રુવદેવને, રામ અવિચળ રાજ;
ઇમ-અંમૂપર આજ, [1]સઢાળવા થાવ શામળા. ॥૪૫॥

મોહન થઇ [2]પરસન મને, વદન હવે વતાવ;
ઓ નંદ નંદન આવ, [3]સદન [4]અમાણે શામળા. ॥૪૬॥

કેશવ ગમે તે કરો, દયા કરો જગદીશ
ચરણે [5]તાહળે શીશ, સોંપી દીધું શામળા. ॥૪૭॥

તમે દયા તકાય, કેશવ જે ઉપર કરો;
તેને-જળતી અગન જરાય, સંતાપે નઇ શામળા. ॥૪૮॥

કેશવ પ્રેલાદ કારણે, થંભમે પ્રગટ થિયો;
હરણાકંશ હણિયો, સાવજ રૂપે શામળા. ॥૪૯॥

મછરૂપે [6]દાધસાંય, [7]કમળાની ગોતણ કરી;
લીધા વેદ [8]વચાય, [9]શંખચો મારી શામળા. ॥૫૦॥

દાનવ સઘળા દેવતા, [10]તટ દધ મળ્યા તમામ;
ત્યાં-રતન ચૌદે રામ, તેં-શોધી લીધાં શામળા. ॥૫૧॥

વીઠલ થઇ વારાહ, [11]હરણાચ્ચખ હાથે હણ્યો;
તેં ધર રાખી તાહ, [12]સકહ દાઢેં શામળા. ॥૫૨॥

---

૧ અનુકુળ. ૨ પ્રસન્ન. ૩ ઘર. ૪ અમારે. ૫ તારે. ૬ સમુદ્રમાં. ૭ લક્ષ્મીની. ૮ બચાવી. ૯ શંખાસુર. ૧૦ સમુદ્ર કિનારે. ૧૧ હિરણાક્ષ. ૧૨ સખત અથવા સજડ.

[1]તરિયા જાળંધર તણી, છળવા ધર્યું શરીર;
વૃન્દા શ્રાપે વીર, તું-શાળિગ્રામ થયો શામળા. ॥૫૩॥

તુલસી તન વૃન્દા તણું, કરિયું જાદવ કાન;
ભવોભવ ભગવાન, સંગે રાખી શામળા. ॥૫૪॥

રૂપે ફરશૂરામરે, વિપ્ર બણી બળવાન;
ઉતાર્યું અભિમાન, તેં-છત્રી કુળનું શામળા. ॥૫૫॥

તરત ઋષિ નારદ તણું, [2]મેટેવાકજ માન;
કુંવરી પરણ્યા કાન, શીલનીધિની શામળા. ॥૫૬॥

[3]તાતાં [4]હૂતાં તેલ, ઇ-ઠાકર પલમે ઠારિયાં;
ઉગાર્યો અલબેલ, તેં-સુધનવાને શામળા. ॥૫૭॥

બળતાં અગનીમાં બંને, નર [5]કસઠ ને નાર;
તે વખતે કિરતાર, તેં-સંભાળ લીધી શામળા. ॥૫૮॥

[6]મનડીનાં નીંભા મધ્યે, બળતાં રાખ્યાં બાળ;
[7]પ્રત રાખી ગોપાલ, તેં-શાવરીબાઇની શામળા. ॥૫૯॥

પ્રારાધીનાં પ્રાણ, હોલી [8]કજ લીધાં હરી;
બળવંત લાગ્યાં બાણ, સીંચાણાને શામળા. ॥૬૦॥

---

૧ ત્રિયા (સ્ત્રી). ૨ મટાડવા માટે ૩ ગરમ ૪ હતાં. ૫ કાચબો (કાચબો કાચબી.) ૬ બિલાડીનાં. ૭ પ્રીતિ અથવા લાજ. ૮ માટે.

ત્રીજે દી વનમાં તરત, [1]શાયબ લીધી શુધ,
દીધાં સાકર દૂધ, સિધ ગોરખને શામળા. ॥૬૧॥

વ્રજવાસીને વીઠલા, આપ્યાં સુખ અપાર;
ટેકયો ગિરિ કિરતાર,તેં–છપન [2]પોર લગ શામળા. ॥૬૨॥

વનરાવન ગોકુળ વિષે, [3]મંડી રેન [4]ખટમાસ;
રમ્યા નટવર રાસ, સહ ગોપી વિચ્ચ શામળા. ॥૬૩॥

મધ્ય કાળંદ્રી માંય, કૂદયો મોરલીધર કૃશન;
તેં વાદીનું ત્યાંય, સરૂપ લીધું શામળા. ॥૬૪॥

ત્રીકમ કાળંદ્રી તણાં, વીંધે જળ વિકરાળ;
પેઠો તૂં [5]પયાળ, શેષ [6]નાથેવા શામળા. ॥૬૫॥

જમનાજીનાં અકળ જળ, તેનો લીધો તાગ;
નાથ્યો કાળી નાગ, [7]છોટેવેષેં શામળા. ॥૬૬॥

તેં રાખી દ્રોપદિ તણી, વીઠલ લાજ વિશેષ;
હૂં રાખો [8]અલેખ, શરમ [9]અમાણી શામળા. ॥૬૭॥

તાજાં દરજોધન તણાં, પરહરિનેં પકવાન;
[10]કોડેં જમીયા કાન, શાક વિદુર ઘર શામળા. ॥૬૮॥

---

૧ પરમેશ્વર. ૨ પહોર (૫૬ પહોર–૭ દિવસ). ૩ માંડી અર્થાત્ કરી. ૪ ૭ મહિના. ૫ પાતાળ ૬ નાથવા માટે. ૭ નાની ઉમરમાં. ૮ પરમેશ્વર. ૯ અમારી. ૧૦ પ્રેમપૂર્વક.

જળતા પાંડવ જાણિયા;
અધ લાખાગ્રહ માંય, [2]શુધ લીધી તેં શામળા. ॥૬૯॥
તે [1]દન આવે તાંય, ભેરેં થ્યા ભગવાન;
[3]પણ રાખ્યું [4]વષમી પળેં, સજન [7]કસાયેં શામળા. ॥૭૦॥
[5]કાંઉ તપ [6]કરિયલ કાન, ખાંડણિયે લઇ ખાંડીયું;
ચેલૈયાનું શીશ, સગાળશાએ શામળા. ॥૭૧॥
જાણ્યો તોય જગદીશ, તેવી [10]વાલપ તાંય;
દાઓદર [8]ધણ [9]દાખવી, તેં સમાવી શામળા. ॥૭૨॥
મીરાંને અંગ માંય, [11]રાખેવા [12]કજેં;
તેં ઇસરની ટેક, કાયમ [14]સાંગરિયાને શામળા. ॥૭૩॥
ઉગાર્યો [13]આલેક, દીધાં અમૃત દાન;
[15]ઇસરની સુણતાં અરજ, [16]કરણ શામળા. ॥૭૪॥
કર્યો સજીવન કાન, સરવૈયો
એક હૂંડી અનૂપ;
મ્હેતે નરસી મોકલી, તેં-સામળશાનું શામળા. ॥૭૫॥
ત્યાં-રાઘવ ધરિયું રૂપ, એવાં કામ અતાગ;
કરિયાં ભગતાં કારણે, [17]માંડણને શામળા, ॥૭૬॥
તેં-પૈંડે બંધાવી, પાઘ, શિર

૧દિવસ ૨ સંભાળ. ૩ ટેક. ૪ વિષમ. ૫ શું. ૬ કરેલ. ૭ કસાઇએ. (સજનો કસાઇ) ૮ ધણી. ૯ દર્શાવી. ૧૦ પ્રીતિ. ૧૧ રાખવા. ૧૨ માટે. ૧૩ પરમેશ્વર. ૧૪ સાંગો ગોડ (રજપૂત) ૧૫ ચારણ ભકત ઇસરદાસજી. ૧૬ કરણ સરવૈયો (અમરેલીના રાજાનો કુંવર) ૧૭ માંડણ ભકત (દેગામના ચારણ)

ગોકળ મથુરાં ગોમતી, હરકાશી હરદ્વાર;
દેવ [1]તોળા દેદાર, ઇ-[2]સિંધાંય તીરથ શામળા. ॥૭૭॥

વાલા સાંભળ વીનતિ, ભલો થઈ ભગવાન;
કોને ભણિયે કાન, [3]સાંતલ વાતું શામળા. ॥૭૮॥

રાખો જે [4]વધ રામજી, તે [5]લજા [6]તમણી;
[7]એમેં કૈં [8]અમણી, શોભા ઘટે ન શામળા. ॥૭૯॥

ચિન્તા મેટો ચિત્તની, નરહર કરો નચિંત;
ગાઇયેં [9]તોળાં ગીત, સાંજ સવારે શામળા. ॥૮૦॥

[10]ઓઢણ [11]તાહળું ઓઢિયું, નિજ ત્રિલોકીનાથ;
[12]સોહાગણ [13]જીં સાથ, સદાય રાખો શામળા. ॥૮૧॥

પ્રીતાળુ મોરા પિયૂ, અલગ રહોમાં આજ;
મેં [14]તાહળો મહારાજ, [15]સૂડો પહેર્યો શામળા. ॥૮૨॥

ઘડિયે [16]નહ બોલ્યું ગમે, મને [17]કેનું મારાજ;
[18]અધકી [19]મોળે આજ, [20]સવાણ તમથી શામળા. ॥૮૩॥

[21]તાહળાં દ્રશન તાય, [22]કે દી નો દરશન કર્યાં,
તો-લોચન એ લેખાય, [23]શીખંડીજીં શામળા.॥ ૮૪॥

---

૧ તારા. ૨ બધાં. ૩ સંઘરેલ ગુપ્ત. ૪ વિધિ-રીતે. ૫ લાજ. ૬ તમારી. ૭ એમાં. ૮ અમારી. ૯ તારાં. ૧૦ ઓઢણું. ૧૧ તારૂં. ૧૨ સૌભાગ્યવંતી. ૧૩ જેમ. ૧૪ તારો. ૧૫ સુડો. ૧૬ નહિ. ૧૭ કોઈનું. ૧૮ ઘણી ૧૯ મારે. ૨૦ આનંદ. ૨૧ તારાં. ૨૨ કોઇ દિવસ. ૨૩ મોર પીંછાની આંખ જેવાં.

મોહન [1]રદિયામાંય, અધઘડીયે આવ્યો નહીં;
જનની તે જણતાંય, શરમાણી નંઈ શામળા. ॥૮૫॥

ટંકારવ ભજનાં તણો. સુણતાં નો સેવાય;
ઈ–સાનવ [2]શ્રવણાંમાંય, સીંસાં રેડ્યા શામળા. ॥૮૬॥

[3]કામણ્ય સુતી કંથ વણ, નદિ સુની [4]વણ નીર;
ઈ–વણ જપિયાં રઘુવીર, સુની [5]રસણા શામળા. ॥૮૭॥

[6]કેતા દન પૂજન કરે, [7]નત ગંગાજળ નાય;
પણ–મૂરખના મનમાંય, સુખદુઃખ મટે ન શામળા. ॥૮૮॥

વણ થીયે વેરાગ, નિજ પદ દરસાયે નંઈ;
નજરે આવે નાગ, [8]સીંદરિયાંમેં શામળા. ॥૮૯॥

વીઠલ આતમજ્ઞાન વણ, [9]થર મન [10]નનકે થાય;
ભ્રમણાથી [11]ભાળાય, સીપે રૂપું શામળા. ॥૯૦॥

તાપેં આ કળજગ તણે, આતમ દાગે આજ;
મેલો હવ મહારાજ, [12]શીરૂં ટાઢી શામળા. ॥૯૧॥

[13]ત્રીખત [14]હવ ટાળો, [15]પ્રીખત જી [16]પદમાપતી;
પરમેશર પાળો, સવાલ અમાણો શામળા. ॥૯૨॥

---

૧ હ્રદયમાં ૨ શ્રવણોમાં (કાનોમાં.) ૩ કામિની (સ્ત્રી.) ૪ વિના. ૫ જીભ. ૬ ઘણા ૭ નિત્ય–હંમેશાં. ૮ સીંદરીમાં (દોરડામાં). ૯ સ્થિર. ૧૦ નહિ. ૧૧ દેખાય. ૧૨ લ્હેરૂં. ૧૩ ત્રિતાપ. ૧૪ હવે. ૧૫ પરિક્ષિત રાજા. ૧૬ લક્ષ્મિપતિ.

અમૂં [1]ઈ તારો અલખ, મધ ભવસાગરમાંય;
તાર્યા પથર તકાય, [2]સમદર ઉપર શામળા. ॥૯૩॥

મેટો દુઃખના [3]માળ, ભેટો હવ પોખણ ભરણ;
પૂરો [4]ગો દ્વિજપાળ, શોખ અમાણો શામળા. ॥૯૪॥

અરજ [5]અમાણી આજ, ધર કાને ત્રિભુવન ધણી;
મૂંઝવ્યમાં મારાજ, [6]સાબડ [7]આણે શામળા ॥૯૫॥

કો સામી [8]દોભત કરાન, તેં ન કરી કિરતાર;
આપે બિરદ ઉદાર, તારે–સમદરશીનું શામળા. ॥૯૬॥

[9]વાંચેં વારમવાર, [10]દુબળ્ય કેતિક [11]દાખિયેં;
તૂં જાણસ કિરતાર, સો સો વાતું શામળા. ॥૯૭॥

યાદ કરૂં છું આપને, નકળંક ગોપીનાથ;
સામા મં સમરાથ, સાદ દિયો ઝટ શામળા. ॥૯૮॥

ત્રીકમ [12]અળ [13]આધી તણું, ધરમ રાખણ ધીર;
વેગેં સુણ બળવીર, સાદ [14]અમાણો શામળા. ॥૯૯॥

---

૧ એમ. ૨ સમુદ્ર. ૩ સમુહ. ૪ ગો બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ. ૫ અમારી. ૬ લાગમાં (સકંચામાં) ૭ લાવીને. ૮ બીજાપણું (જુદાઈ). ૯ કથાને. ૧૦ ગરીબી ૧૧ કહીયેં. ૧૨ પૃથ્વી. ૧૩ અધી. ૧૪ અમારો.

ત્રીકમ પરમારથ તણો, તૂં બેલી કિરતાર;
સગો સૌ સંસાર. છે સ્વારથનો શામળા. ॥૧૦૦॥

કરૂણાકર [1]ભાંજણકશટ, આવો આપોઆપ;
[2]સેટો હવ સાબાપ, [3]શોસ રૂદાનો શામળા. ॥૧૦૧॥

નર દેહે થાશે નઈ, અમાણો [4]ઓધાર;
કરણી જોઈશ કિરતાર, જો–સારી [5]નરશી શામળા. ॥૧૦૨॥

ગોપીવર મારા [6]ગના, બધા કર [7]બખશીસ;
જાણું તો જગદીશ, [8]શીલપ તોળી શામળા. ॥૧૦૩॥

[9]તોદશ અમે તાકીયે, જેમ–[10]મે' દશ તાકે મોર;
ચુકે ન ધ્યાન ચકોર, જીં [11]શશિયરનું શામળા.॥૧૦૪॥

નરહર તોળા નામનો, ભારી લીધો ભેખ;
અંતવેળા [12]અલેખ, તૂં સુધારે શામળા. ॥૧૦૫॥

ઈશવર[13]તો વાળો અમે, પૂરણ ગણિયે [14]પાડ;
આ [15]દલનાં ઉઘાડ, [16]સાચવણાં જો શામળા ॥૧૦૬॥

---

૧ કષ્ટ ભંજન. ૨ મટાડો. ૩ શોચ. ૪ ઉધ્ધાર. ૫ ખરાબ ૬ ગુન્હા.
૭ બક્ષીસ. ૮ સુશીલતા. ૯ તારી તરફ.. ૧૦ વરસાદ. ૧૧ ચંદ્રનું.
૧૨ પરમેશ્વર. ૧૩ તારો. ૧૪ ઉપકાર. ૧૫ દિલનાં. ૧૬ તાળાં.

*અંધારૂં ટાળો [1]અલખ, [2]ભાલપ દાખો ભૂપ;
[3]રદિયા [4]ભીતર રૂપ, સૂઝે [5]તાહળું શામળા. ॥૧૦૭॥

શંખ ચક્ર સમરાથ, પદમ ગદા [6]પટ [7]પીત ધર;
[8]નરખોં દીનાનાથ, [9]સૂરત [10]તોળી શામળા ॥૧૦૮॥

કરમાંબાઈએ કાન, ખાવા આપેલ [11]ખીસડી;
[12]ઓળો થા મેમાન, તો–શેવ [13]જમાડાં શામળા ॥૧૦૯॥

ફળપ્રાપ્તિ દોહા.

શામળિયા ઘનશ્યામની, સ્મરણા માળા એહ;
પઢશે નિત તે પામશે, સુખ સમૃદ્ધિ અછેહ. ॥૧॥

કવિ આલા કસા કૃત.

શ્રી શામળા સ્મરણ માળા સમાપ્ત.

---

*અજ્ઞાન અંધારૂં. ૧ પરમેશ્વર. ૨ ભલાઈ, ૩ હૃદય ૪ અંદર ૫ તારૂં. ૬ વસ્ત્ર ૭ પીળું (પીત અંબર પહેરેલ). ૮ દેખું ૯ ચ્હેરો (શોભા ભરેલી મુખાકૃતિ) ૧૦ તારી ૧૧ ખીચડી ૧૨ સારો ૧૩ જમાડું.

શામળાના સોરઠા.

(ગઢડા દરબાર શ્રી દાદા ખાચર નાજા ખાચર કૃત.)

સોરઠા.

તેં કીધાં [1]વસુદે તણા, પુતનાનાં પયપાન;
ત્યાં-ભૂલી ગ્યો ભગવાન, સમઁધ સાશીનો શામળા.॥૧॥

તું મથુરાં જઇ [2]માલિયો, કેતાય વૈભવ કાન;
ત્યાં-ભૂલી ગ્યો ભગવાન, સ્નેહી ગોકળ શામળા. ॥૨॥

[3]પદમણ્ય રાધા પરહરી, કુબજા વશ થ્યો કાન;
ત્યાં-ભૂલી ગ્યો ભગવાન, સમજણ બાધી શામળા. ॥૩॥

મામો સગો મારવો, [4]કેદી ઘટે ન કાન;
ત્યાં-ભૂલી ગ્યો ભગવાન, સમઁધ મામાનો શામળા. ॥૪॥

[5]પારથ ને ભિષમપિતા, જૂટા બે જબરાણ;
ત્યાં-ભૂલી ગ્યો ભગવાન, સત [6]નિજ વચન શામળા. ॥૫॥

હવે-મારા ગુના માધવા, જા ભૂલી જદુરાણ;
તો-ભૂલકણો ભગવાન, સાચો માનું શામળા. ॥૬॥

૧ વસુદેવ. ૨ માણ્યો. ૩ પદમણી. ૪ કોઇ દિવસ. ૫ અર્જુન.
૬ પોતાનું વચન.

પંખી પુરાણ.

(કેશરાજી રાઠોડ કૃત.)

છપ્પય (પંખીઓનું કથન.)

એક પંખી બોલિયો, કાંઇ કરરે ઉદ્યમ કર,
એક પંખી બોલિયો, સબે પરહર હર સમ્સર,
એક પંખી બોલિયો, કપટ છળ દ્રોહ કરીજે,
એક પંખી બોલિયો, ચૂણ નિરદોષ ચુગીજે,
એકહી એક [1]આળોચ કર, એક એક દિશ ઉડિયા;
ભાવી કરમ્મ ભેળા મળી, ગામ ગામ [2]જૂ જૂ ગયા. ॥૧॥

---

૧ વિવેચન. ૨ જુદા જુદા.

કર્મ પ્રમાણે ફળ પ્રાપ્તિ—છપ્પય.

હંસે હર સમરિયો, [1]ભ્રખ્ખ લાધો [2]મોતાહળ,
બાજે ઉદ્યમ કિયો, દિવસ ત્રીજે પાયો પળ,
કાગે કરિયો કપટ, ભ્રખ્ખ જિણ હીણો [3]લદ્ધો,
પારેવે નિરદોષ ચૂણ, ઘર પડિયો [4]ખદ્ધો,
બાજને પકડ [5]કલફાં જડી, કાગ માર [6]વૃખ બાંધિયો;
'કેશરા' હંસ પારેવને, [7]સર કેણે નહ સંધિયો. ॥૨॥

કવિ વચન—કુંડળિયા.

'કેશર' ઊઠ ભજન્ન કર, [8]સુબહ હુવા મત સોય,
જિણે[9]સવેળા જોતિયા, જયાંરા [10]કરસણ જોય,
જયાંરા કરસણ જોય, ફળે બહુ ફાલિયા,
કાળ [11]રણાઈ ટાળ, પહેલાં [12]પાલિયા,
દીસે આદરભાવ, ઘણો [13]દરબારમેં;
સો નર સરજ્યા આજ, ભલે સંસારમેં. ॥૩॥

---

૧ ભક્ષ. ૨ મોતી. ૩ લાધ્યો (જડયો) ૪ ખાધો. ૫ શિકારીબાજની આંખો ઉપરે બંધાય છે. ૬ વૃક્ષ. ૭ બાણ. ૮ સવાર. ૯ વહેલાં ૧૦ અન્ન પાક (મોલ) ૧૧ ભય. ૧૨ પા લિયા—પ્રાપ્ત કરલીયા અર્થાત વહેલી નીપજ આવી. ૧૩ રાજદરબાર તથા પ્રભુ દરબાર.

કૂકડો.

કયૂં કરલ્યો રે કૂકડા! બડી [1]ફજરકી [2]બાર,
ચેત અચેતા માનવી! કયોં ન ભજે કિરતાર,
કયોં ન ભજે કિરતાર, ભજનકી આ ઘડી,
દિન દિન ખૂટે [3]આય, [4]વિહાણી [5]રત્તડી,
ચલણો આજ કે કાલ, [6]પયાણો ઢૂકડો;
'કેશર' હર ચિંતાર, કહે ઇમ કૂકડો. ॥૪॥

હોલો.

કોકો હોલો કથત હે, કોકો ભજન કરંત,
ભજિયા સો ભૂપાલ [7]ભા, (બીજા) ભમતા પેટ ભરંત,
ભમતા પેટ ભરંત, ભરૂંસો કરલે ભારી,
મનવા! ભજરે રામ, ઉમર વીતે હે સારી,
ખરી ચોરાશી આગ, ઉગરશે ખોલડો;
'કેશર' હર [8]ચિંતાર, કહે ઇમ હોલડો. ॥૫॥

---

૧ સંવાર. ૨ વખત. ૩ આયુષ્ય. ૪ વ્યતીત થઇ. ૫ રાત્રી. ૬ પ્રયાણ. ૭ થયા. ૮ ધ્યાન–સ્મરણ કર.

મોર.

ગડાં પહાડાં ઉપરે, મધુરા બોલે મોર,
આતમ થાને આવશી, ચાવે ભાલે ચોર,
ચાવે ભાલે ચોર, ચડયે નહ ચાંપડે,
[1]અલલ અલલ અસવાર, નકો કોઈ આંપડે,
પાકો કાચો પાન, ગણે નહ પોરિયો;
'કેશર' હર ચિંતાર, કહે ઈમ મોરિયો. ॥૬॥

ચીબરી.

ડાળે બેઠી ચીબરી, બોલે ચરચર બોલ,
ઓ પ્રાણી ! આ [2]સાનખો, મળે ન સૂંઘે મોલ,
મળે ન સૂંઘે મોલ, રૂપૈયે રોકડે,
થીર રહે નહિ કોય, જીવ છોટે બડે,
સાંચા કીધી વાત, નક્કી નસીબરી;
'કેશર' હર ચિંતાર, કહે ઈમ ચીબરી. ॥૭॥

---

૧ મસ્ત વછેરાઘોડો અને મસ્ત જુવાન સવાર. ૨ મનુષ્યાવતાર.

કૂંઝડી.

કરોં કરોં કે' કૂંઝડી, પંથ શર કરે પુકાર,
કાયા માયા કૂડસેં, સબ ભૂલ્યો સંસાર,
સબ ભૂલ્યો સંસાર, જોઇ બાજી આડંબર,
જળ સુધી [1]ખણુ જમી, [2]નીમ [3]ગાડે ઉંડે [4]ધર,
ઉભા મેલ અવાસ જાય ઓચીંતા જમ ઘર,
હોઈ હથ્થ પરહથ્થ, [5]છાર હોવે લોટે ખર,
કરતાર સમર આળસ મકર, જકે મોત શિર પર ખડી;
'કેશરો' કહે તિણ કારણે, કરો[6]'કરો કે' કૂંઝડી. ॥૮॥

વડવાંગળ.

વાંગળ મુખ ઉંધા વડાં, નીચે શર નિરખંત,
મો માયા ધરમેં રહી, કો ખણ કાઢ લિયંત,
કો ખણ કાઢ લિયંત, જિહી કારણ ઘર જોવું,
દિને કરૂં બહુ દુઃખ, સુખે નહ રાતે સોવું,

---

૧ ખોદી. ૨ પાયો. (મકાનનો) ૩ દાટે. ૪ પૃથ્વી. ૫ રાખ. ૬ કરો અર્થાત્ ભજન કરો.

નાં ખાયો ખરચિયો, લેઈ ઘરમાંય [1]લુકાયો,
મનષ જઁમારો આય, યૂંય જગ વ્યર્થ ગઁવાયો,
(તો) સુવાં પ્હેલાં ધન માણજો, ખાજો દેજો નર ખડાં;
'કેસરો' કહે તિણ કારણે, વાંગળ મુખ ઉંધા વડાં. ૯

બુલબુલ.

બલબલ તૂં બપ્પડી, બેઠી [2]મૉર ફુલાય,
લાર સિંચાણા લાગીયા, અબ કયાં ભાગી જાય,
અબ કયાં ભાગી જાય, કાળ ઘડીયાં ચડી આઇ,
થોડા જીવન કાજ, પિયુકો પીઠ બતાઈ,
જમરાજ તણા ન કિયા જતન, [3]ખરસે ચડ બેઠી ખડી,
'કેશરા' હરિ ભજ્યા વિના, બલ બલ તૂં બપ્પડી. ૧૦

સુવા-તોતા.

છાતી ઉપર [4]સૂવટા! સુણજે વાત વિવેક,
બીજા સૂવા સુખ કરે, તૂં પકડાણો હેક,

---

૧ છુપાવ્યો. ૨ પીઠ. ૩ લાકડાનું ઠૂંઠું અથવા સૂકા ઝાડનું ઠૂંઠું.
૪ પોપટ.

તૂં પકડાણો હેક, કમાઈ કારણે,
ધણી દિયો વિસાર, નિજે નિજ ધારણે,
હરિ કરે સો હોય, હવેં કયું [1]હીંજરે;
પંહેલા ભવ રે પાપ, જડાણો પીંજરે. ૧૧

કાંકણિયાર.

'કેશર' આધીરાતરી, કરલી કાંકણિયાર,
ઓ પ્રાણી ! મૂરખ પશુ, એક અલેખ ઉચાર,
એક અલેખ ઉચાર, ઉણીકો આશરો,
મત કર ગાઢ ગુમાન, ભરૂંસો [2]સાસરો,
ઇણ ધર ઉપર જોય, [3]કેતાયે વે ગયા;
[4]રદ્ધૂ બણાવી રાજ, અમર કોઈ નાં ર'યા. ૧૨

કોયલ.

કોયલ કરે ટહૂકડો, જગ સાંભળજો જોય,
ધર ઉપર અવિચળ ધણી, કેશર રહ્યા ન કોય,

---

૧ નિસાસા નાખે છે. ૨ શ્વાસનો. ૩ કેટલાએક. ૪ રિદ્ધિવંતા.

કેશર રહ્યા ન કોઈ, [1]વેણુ સરખા વોળાયા,
[2]પ્રથ વિક્રમ [3]કણ ભોજ, ખત્રી કઈ ડાકણ ખાયા,
[4]હ્યાં થિર નહિ કોઈ અવશ, કથે [5]પચાણો હૂકડો;
'કેશરો' કહે જિણ કારણે, કોયલ કરે ટહૂકડો. ૧૩

લેલાં.

લેલાં [6]બેફારે લવે, કોઈ સંભારો [7]કંત,
સો વરસાં લગ જીવણો, તોયે મરણો અંત,
તોયે મરણો અંત, ચૂંચ પણ લેલાં આખે,
કુળમેં અશો ન કોય, બાંહ ગ્રહિ પકડી રાખે;
જમરાજ જીવ લેશી જદી, આડા કોઈ ન આવશી;
'કેશરા' હરિ ભજીયા વિના, જનમ [8]અકયારથ જાવશે

લોંકડી.

કર જોડી લૂંકડ કહે, સાંભળજો સહુ કોય,
કરગળ મેં રોતે કરાં, હર ભજીયાં સુખ હોય,

---

૧ વેણુ રાજા. ૨ ભરત રાજા (જેના નામથી ભરતખંડ કહેવાય છે ૩ રાજા કરણ. ૪ અહીં. ૫ અયાણ. ૬ બે પહોરે (બપોરે). ૭ ધણ (જગતનો ધણી) ૮ વૃથા.

હર ભજ્યાં સુખ હોય, જનમ નહ હારિયે,
સાંચા હંદો નામ, સવેગ સંભારિયે,
ઢમકે વાગે ઢોલ, કે [1]વાહર ઢૂકડી;
'કેશર' હર ચિંતાર, કહે ઇમ લૂંકડી. ૧૫

કૂતરો.

ક્યોં ભસિયો રે કૂતરા! બેઠો [2]ફળસા બા'ર,
ખેલા ભવરા પાપ તૂં, ચિત માંહિ ચિત્તાર,
ચિત માંહિ ચિત્તાર, કસાઈ આપરી,
જપિયા આળ પંપાળ; ન કે હરિ જાપરી,
[3]ખોસે ખાધો માલ, ઘણોયે [4]ધૂતરો;
'કેશર' સાચા કીધ, કરમ ફળ કૂતરો. ૧૬

---

૧ વાર (જમતી સવારી) ૨ ફળિયા. ૩ પરાણે પડાવી લઇ ૪ ઠગાઈ કરીને.

શિયાળ.

'કેશર' કુબુધ કમાણસાં, [1]જંબુકકી ગત જોય,
પહોરે પહોરે [2]રેણરે, દિયે ટહુકા દોય,
દિયે ટહુકા દોય, ગળંતી [3]રત્તિયાં,
ભજ્યા નહિ ભગવાન, કરે મન ખત્તિયાં,
બેઠા તાકે બ્રહ્મ, [4]બિયારે બારણે;
શૉયા કિયા શિયાળ, કમાઈ કારણે. ૧૭

દેડકો.

ડરૂં ડરૂં કહે ડેડરો, જળમાં કરે પુકાર,
જિણ વુઠાં જીવે જગત, હર વરસાવણહાર,
હર વરસાવણહાર, વીશ વસવા વરસાવે,
પ્રજા-રાજ રે પાપ, ઈન્દ્ર કેદિક નહ આવે,
કરમી જદ નિજ કૂળ, દયાળુ દીન નિભાવે,
[5]સખી સંત દાતાર, જીવ સહ કોઇ જીવાવે,
મતિહિણ પુરૂષ ડૂબી મરે, પૂંછજ ગ્રાયે [6]ભોડરો;
'કેશરો' કહે જિણ કારણે, ડરૂં ડરૂં કહે [7]ડેડરો. ૧૮

---

૧ શિયાળના, ૨ રાત્રિને. ૩ રાત્રિ. ૪ બીજાને. ૫ સખાવતી
૬ ગાડરનો. ૭ દેડકો.

મીનડી.

માળા ફેરે [1]મીનકી છાપાં તિલક શરીર,
કિય કાંકણ કેદારરા, નાવે ગંગા નીર,
નાવે ગંગા નીર, જગતને મોહ જણાવે,
મનમે રહે સલીન, ગાંઠકો ભરમ ગમાવે,
કહે 'કેશર' [2]કરતૂત, ઉંદરા [3]સોજે [4]આળા,
છાપાં તિલક શરીર, મીનકી ફેરે માળા. ॥૧૯॥

ચીતરો.

ચલે શિકારે ચીતરો, રચે સંતકો રૂપ,
[5]ઓળા ટીલા અંગપર, કકરસ ભર્યો કરૂપ,
કકરસ ભર્યો કરૂપ, નમન દે જમી [6]નિયારે,
લગે ફલંગા લાર, અગગને છાના મારે,
કહે 'કેશર' કરતૂત, વડો મન ભયો વકારે;
રચે સંતકો રૂપ, ચીતરો ચલે શિકારે. ॥૨૦॥

---

૧. બિલાડી ૨ કરણી. ૩ ગોતે. ૪ ઓળા (ઘણા) અથવા ઉંદરના રેણાક સ્થાન. ૫ ઘણા. ૬ દેખે.

સિંહ.

સિંહ [૧]ગરબ્બે બોલિયો, જગ [૨]મોસમ નહિ કોય,
[૩]હાથળસૂં [૪]ગેમર હણોં, સબળ [૫]વરાહાં સોય,
સબળ વરાહાં સોય, મરડ સબહીકું મારોં,
જો અધિકો બળ કરૂં, સકળ જગ જીવ સઁહારોં,
ગોવિંદ ગરવ અહારિ, ગરવ ગોવિંદ [૬]નસાયો,
[૭]લઘુ જેસો લૂંકડો, વડો હેક અજબ [૮]વણાયો,
[૯]પરો દેખિ કંપિયો, [૧૦]ભુયણ મેલી સિંહ ભગ્ગો,
પૂંઠે સહ પરિવાર, લૂંકડો [૧૧]લારે લગ્ગો,
જીવતો પકડ મોરાં જકડ, કાળજ બારો કાઢિયો,
'કેશરા' ગરવ કીજ્યો [૧૨]મતિ, સિંહ ગરબ્બે બોલિયો ॥૨૧॥

---

૧ ગર્વાંધ થઇને. ૨ મારા સમાન. ૩ હાથથી. ૪ હાથી ૫ ફાટેલો ડુક્કર (વારાયત) ૬ નાશ કર્યો. ૭ નાનો સરખો. ૮ બનાવ્યો. ૯ છેટો. (દૂરથી) ૧૦ ભૂમી અથવા સિંહને રહેવાનું સ્થાન. ૧૧ પછવાડે. ૧૨ નહીં.

કવિ વચન.

[1]પંડર પળી [2]પળક્ક્યિા, [3]સહી ભળકિયા [4]સેલ,
[5]જમવાહર દીસે જબર, માળા [6]ખડગ સમેલ,
માળા ખડગ સમેલ, કાઢય [7]કેવાણ ભજન કર,
સઁત સેવા ઉપકાર, [8]ઉપર કરશે આડાફર,
'કેશરા' ભીડ ભાગાં કટક, સબહી [9]સાથ [10]સળક્કિયા;
જમવાર સેલ જાણયે સહી, પંડર પળી પળક્કિયા; ૨૨

'કેશર' કરણી અકરણી, જાણય [11]તસી ફળપત્ત,
બીજ અસોહી કરસણો, [12]આરતિયાંહી [13]દત્ત,
આરતિયાંહી દત્ત, દાન ફળ એસા પાયા,
એકવાર કર અબે, કરમસું કરમ કસાયા,
ફળ એક એક મનસા ફળી, દે ફળ વાપસ લીજિયે;
કેશરો કહે ભવભૂલને, કુકરમ કબૂ ન કીજિયે. ૨૩

પંખી પુરાણ અપૂર્ણ.

---

૧ શરીર. ૨ દેખાણા. ૩ નક્કી. ૪ ભાલા. ૫ યમનીવાર. ૬ તરવાર. ૭ તરવાર. ૮ સહાય. ૯ સંગાતી અર્થાત્ કુટમ્બાદિક સમાજ. ૧૦ છળ કિયા. (દગો દીધો.) ૧૧ તેવી. ૧૨ પીડાતુરને. ૧૩ દાન દે.

પંખી પુરાણના કર્ત્તા

રાઠોડ કેશરાજીનું જીવન વૃતાંત.

"કેશરાજી" રાઠોડ (જેતાવત શાખાના) સાધારણ ઘરખેણી રજપૂત (જોધપુર તાબે "ચીરોડી" ગામના રહીશ) હતા. રજપૂત હોવા છતાં ભયંકર પારાધિ જેવા મહાન જીવહિંસક શિકારી હતા. એક દિવસ ભરેલી બંદુકનો અવાજ કરતાં અવાજ થયો નહિ, તેથી દુરસ્ત કરવા જતાં, બંદુકનો ઓચિંતો અવાજ થતાં, પોતાના દીકરાને ગોળી લાગી જવાથી દીકરાનું મૃત્યુ થયું, તેથી પોતાના મનને ઘણુંજ દુઃખ થયું, તેમજ લોકનિન્દાનો ભય લાગવાથી પોતાનું ગામ–ઘર છોડી દઇને છાનામાના ભાગી નીકળ્યા, અને આબુરાજ પાસે એક ગામડામાં પોતાનું મોસાળ હતું ત્યાં આવ્યા. મામાને ઘરે એક બે મહિના રહ્યા બાદ દુઃખ વિસરી ગયા, અને પાછા શિકારને ધંધે ચડી ગયા. એક દિવસ આબુ પહાડમાં શિકારે ગયેલા ત્યાં એક સાબર સાથે બંદુકનો અવાજ કર્યો, તે ગોળી સાબરના પગમાં લાગી અને સાબર ભાગી નીકળ્યું, એટલે પોતે પણ પાછળ દોડયા. થોડે દૂર જતાં સાબર અદ્રશ્ય થઈ ગયું અને એક મહાન્ યોગીનાં દર્શન થયાં. તે યોગીએ કેશરાજીને બહુજ ફિટકાર આપી સુબોધ વચનો કહ્યાં. યોગીનાં વચન સાંભળી કેશરાજી બંદુક નાખી દઈ પગમાં પડી ગયા અને બે હાથ જોડી ગદ્ ગદ્ કંઠે વિનંતી કરી કે હે ગુરૂજી ! હવે મને બચાવો, અને સન્માર્ગ બતાવો. કેશરાજીનું આર્ત વચન સાંભળી યોગી મહા-

ત્માને દયા આવી એટલે તુંબડીમાંથી પાણી લઇ, કાંઇક મંત્ર બોલી, કેશરાજી ઉપર તે પાણી છાંટયું તથા આચમન કરાવ્યું, કે તરતજ ગુરૂ કૃપાથી કેશરાજીની વાણીમાં શ્રી વિદ્યાદેવીએ વાસ કર્યો અને કાવ્ય શકિત આવી. એટલે પોતે કાવ્ય બોલવા લાગ્યા. તેનું નામ "પંખી પુરાણ"—તે બનાવીને ગુરૂ આજ્ઞાથી કેશરાજીએ આબુ શિખર માથે જઇ "ભૈરવ જપ'' ખાઇને પોતાનો દેહાન્ત કર્યો. તે પ્રમાણે કેશરાજીનું જીવન વૃત્તાંત છે. કેશરાજીના જન્મ-મૃત્યુ સંબંધી તજવીજ કરતાં કાંઇ હકીકત મળી આવી નથી.

કેશરાજી કૃત દોહો.

કહઁા મુરધર કહઁા શિવપુરી, કહાં આબૂ અચળેશ,
જેતાવત કેશર જહાં, પડિયા પિંજર વેષ. ॥૧॥

"પંખી પુરાણ" અપૂર્ણ છે. મને મળી આવ્યું છે, તેટલું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

લી૦ શંકરદાન.

કરશો તેવું પામશો.

કવિત્ત.

કરિ હૈ તું જૈસે રખવારી રંક લોગનકી,
કૃપાનાથ તૈસેં રખવારી તેરી કરિ હૈ;
ભરિ હૈ અનાથનકી ઓઝરી તું અન્નતેં તો,
ભવાનાથ[1] ધનતેં ભંડાર તેરે ભરિ હૈ;
'શંકર' ભનંત 'સ્મરિપુકું' સુમરિ હૈ તો,
આ ભવ સમર બીચ તેરી જીત ખરિ હૈ;
પરિ હૈ ફરક યહ ફેર જો ભજનમેં તો,
ફેરન ફરક ફેર નરકમેં પાર હૈ. ॥૧॥

ગજબ ગુજારિહો ગરીબપેં તો તેરે પર,
ગરીબનિવાજ એૈસેં ગજબ ગુજારિ હૈ;
ડારિહો જો દીનજનકો તૂં દુઃખ દવમેં તો,
દીનબન્ધુ તોકું દુઃખ દવમેં યું ડારિ હૈ;
'શંકર' ભનંત જો ઉગારિહો અબલકું તો,
માલિક સબલ તોકું ઐસેહી ઉગારી હૈ;
તારિહો જો વ્યાધી વારિધિતેં તું અનાથકોં તો
[2]તાવિધિ અનાથનકો નાથ તોકું તારિ હૈ. ॥૨॥

---

૧ મહાદેવજી. ૨ તે પ્રમાણે.

'किशन बावनी' के कर्त्ता

किशन कवि का चरित्र.

इस 'किशन बावनी' के कर्त्ता कवि किशनदास का जन्म किस साल में हुआ था, यह तो जानने में नहीं आया, परंतु 'किशन-बावनी' के अंतिम ६२ वाँ कवित में लिखा है तदनुसार जैनधर्म्म के लूँकागच्छ-संप्रदाय के मुकुट-स्वरूप श्री संघराजजी की कृपा से पवित्र कवित्वशक्ति प्राप्तकर, अपनी सहोदरा रतनबाई की असामयिक मृत्यु पर, वि. सं. १७६७ की विजयादशमी को इन्होंने यह 'किशन-बावनी' अर्थात् 'उपदेश-बावनी' पूर्ण की थी। 'किशन-बावनी' में पग-पग पर इनके दार्शनिक विचारों, वैराग्य की तीव्र भावना, सांसारिक उदासीनता और परिपक्व लोकानुभव का दर्शन होता है, जिस पर विचार करने से मालूम होता है कि, ऐसे ग्रंथ की रचना परिपक्व अनुभव एवं कम से कम ४० वर्ष की आयु पर ही संभव हो सकती है। इस अनुमान पर इनका जन्मकाल वि. सं. १७२०-३०, के क़रीब माना जा सकता है।

किशन कवि की जाति एवं जन्म-स्थान के विषय में भी दो मत हैं। कच्छ के सुप्रसिद्ध विद्वान स्व० कवि जीवराम अजरामर गोर के बताने-अनुसार ये उत्तर भारत के गौड ब्राह्मण थे और इनके बचपन में, इनके पिता का देहांत हो जाने से इनकी माता इनको एवं इनकी बहिन रतनबाई को

लेकर गुजरात में अहमदावाद आई थीं और वहां इनको जैनधर्म्म के लूँकागच्छ—संप्रदायी श्रीपूज संघराजजी को अर्पण कर उनके आश्रय में रहने लगी थीं। श्री संघराजजी अच्छे विद्वान् और कवि थे, अतः उन्होंने किशनदास को काव्य—साहित्य का सम्यक् अभ्यास कराकर कवि बनाया। कुछ कालोपरांत वहीं किशनदास की माता का देहांत हो गया तो इनकी बहिन रतनबाई भी जैनधर्म्म में दीक्षिता आर्य्या हो गई।

इसके पश्चात् जब श्री संघराजजी कालधर्म्म को प्राप्त हुए तो उनके दूसरे शिष्य, किशनदास की कि जो उनके परम कृपापात्र प्रधान शिष्य रह चुके थे, इर्ष्या करने लगे। उन्होंने अहमदावाद के तत्कालीन हाकिम से जाकर कहा कि, किशनदास कीमिया जानता है तो उसने इनको पकड़वा मँगाया और कीमिया बताने को कहा। किशनदास ने इस विषय में अपनी अज्ञता प्रदर्शित की और सत्य बात हाकिम को कह सुनाई, परंतु उसको विश्वास न हुआ और इनको जेल में डाल दिया। अपने बंधु की यह दुर्दशा देखकर रतनबाई को अत्यंत दुःख हुआ और भाई के वियोग में आख़िर वह मर गई। किशनदास को जेल में अपनी बहिन के मर जाने का संवाद मिला तो बहुत दुःख हुआ और उसके स्मरणार्थ इन्होंने यह 'उपदेश—बावनी' बनाई।

इसके पश्चात् जब कैदख़ाने के अफ़सर को किशनदास की विद्वत्ता एवं उत्तम शील—स्वभाव का अनुभव हुआ तो उसने

इनको छोड़ देने के लिये हाकिम से सिफ़ारिश की फलतः इनको छोड़ दिया गया । अब अहमदाबाद में रहना अनुचित समझकर किशनदास कच्छ देश में चले गए और जैनधर्म्म छोड़कर वेदांत मतानुयायी साधु हो गए ।

उपर्युक्त वृत्तांत में सुदूर प्रांतीय एक असहाय हिंदू अवला का दो छोटे-छोटे बच्चों को लेकर भिन्न भाषाभाषी गुजरात प्रांत में आना और एक त्यागी जैन यतिवर के आश्रय में रहना, कीमिया बताने के लिये जैनधर्म्म के एक प्रतिष्ठित गच्छ के किशनदास सदृश विद्वान् साधु का हाकिम-द्वारा जेल में डाला जाना आदि बातें ऐसी हैं जिन पर विश्वास नहीं हो सकता।

सीहोर के स्व० कवि श्री गोविंदभाई गिलाभाई चौहाण (खवास) ने 'किशन-बावनी' को गुजराती टीका सहित प्रकाशित करते समय, उपर्युक्त वृत्तांत अविश्वसनीय मालूम होने पर, किशनदास एवं इनके गुरु संघराजजी के विषय में, भावनगर के लूँकागच्छ-उपाश्रय के महंत श्री गौतमचंदजी महाराज के द्वारा, अहमदाबाद के लूँकागच्छीय श्रीपूजों से पूछताछ कर निम्न वृत्तांत प्राप्त किया था जो विश्वसनीय मालम होता है।

लूँकागच्छ के श्रीपूजों की पट्टावली में तेरहवें पाट पर श्री केशवजी नामक एक विद्वान् श्रीपूज हुए, जिन्होंने वृज-भाषा में 'केशव-बावनी' नामक एक काव्य-ग्रंथ लिखा है। केशवजी के शिष्य श्री तेजसिंहजी हुए जिन्होंने संस्कृतभाषा में

'दृष्टांत–शतक' नामक ग्रंथ बनाया है। इन तेजसिंहजी के दो शिष्य थे। बड़े शिष्य कानजी थे जो इनके मरने पर श्रीपूज हुए और छोटे शिष्य संघराजजी कि जो संस्कृत एवं व्रजभाषा में प्रवीण थे, यति कहलाए।

उन दिनों गुजरात काठियावाड़ के राजदरबारों में हिंदी कविता का बहुत आदर होता था और उसका अभ्यास प्रायः जैनयति कराते थे। कच्छ–भूज की सुप्रसिद्ध 'व्रजभाषा-पाठशाला' के प्रथम आचार्य्य श्री कनककुशलजी भी एक राजस्थानी जैनयति थे। इस प्रणालि के अनुसार बोरसद (मध्य गुजरात) के ब्रह्मभट्ट छोटालाल के पुत्र किशनदास ने उपर्युक्त श्री संघराजजी के पास रहकर हिंदी काव्य–साहित्य का अभ्यास किया और कालांतर में 'किशन–बावनी' लिखकर प्रसिद्धि प्राप्त की।

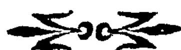
श्री संघराजजी के पास अहमदाबाद में विद्याभ्यास करते समय, किशनदास की उनमें और जैनधर्म्म में इतनी भक्ति हो गई कि ये जैनधर्म्मानुयायी हो गए और प्रत्येक पर्युषण अपने गुरु के सान्निध्य में करने लगे। इनके प्रभाव के कारण इनके घर के सब लोग जैनधर्म्मी हो गए। यहाँ तक कि इनकी बहिन रतनबाई विधवा होने पर जैनसाध्वी (आर्य्या) हो गई थीं जिनकी मृत्यु पर इन्होंने इस बावनी की रचना की है।

किशनदास ने 'किशन–बावनी' के उपरांत कोई ग्रंथ बनाया है या नहीं, यह जानने में नहीं आया। कहते हैं

खंभात के इर्दगिर्द के किसी राजपूत ठाकुर की इन्होंने वंशावली बनाई है। इनकी मृत्यु-साल एवं इनके वंश में इस समय कोई है या नहीं, यह अज्ञात है।

किशनदास की कविता पर विचार करन से वह हिंदी के निगुणमार्गी भक्त-कवियों की कविता की श्रेणी में आती है। ये भक्त-कवि प्राय: कम पढे-लिखे होतेथे और काव्य-निर्माण की ओर इनका विशेष ध्यान नहीं रहता था। ये पहले भक्त, दूसरे उपदेशक और फिर कवि होते थे और वागाडंबर रहित सरल भाषा में अपने विचार प्रगट करते थे। काव्य-कला-संबंधी नियमों की पाबंदी एवं भाषा की स्वच्छता की अपेक्षा लोककल्याण की ओर इनका विशेष ध्यान रहता था। फिर भी दादू पंथी सुंदरदासादि कुछ संत ऐसे भी हुए जिन्होंने भाव-प्रदर्शन के साथ-साथ काव्य-चमत्कार और भाषा-प्रभुत्व भी प्रदर्शित किया है। किशनदास इस दूसरी श्रेणी में आते हैं और इनकी भाषा गुजराती-राजस्थानी मिश्रित व्रजभाषा होने पर भी इनकी कविता मार्मिक, सालंकार और वर्णनशली सरस एवं साहित्यिक है। इनकी कविता का जितना औपदेशिक मूल्य है उतना ही साहित्यिक भी है। यही कारण है कि इनकी कविता का ज्ञानपिपासु भक्तों एवं काव्यमर्मज्ञों में समान रूप से आदर है।

ली. शंकरदान

શ્રી શંકર ભગવાનની સ્તુતિ.

દોહા.

અજર અમર અજ આદિ ઈક, સકલ જગતકે સ્વામિ;
અંતરજામી ત્રિપુરઅરિ, તં નમામિ બહુ નામિ.

છંદ ભુજંગી.

નમામી બહુનામી હે દીન બન્ધુ, નમામી ક્ષમાધામ કારૂણ્યસિન્ધુ;
નમામી જયો સર્વ ભૂતાત્મ શિવં, નમામી ગણાધીપ હે નીલગ્રીવં.
નમામી સીતીકંઠ શ્રીકંઠ સ્થિતં, નમામી પરાનંદ દાતા પુનિતં;
નમામી અખીલેશ્વરા હે અભીતં, નમામી મહાદેવ માયા રહીતં.
નમામી શુધાત્મેય આદી સ્વયંભુ, નમામી શિવાકાંત સર્વજ્ઞ શંભુ;
નમામી વરંદાયકં વિશ્વરૂપં, નમામી પ્રભો સચ્ચિદાનંદ રૂપં.
નમામી સ્થિતી ઉત્પતી નાશકારી, નમામી ત્રિવીધી તનં તાપહારી;
નમામી ત્રિગુણાત્મ હેજગતતાતં, નમામી પ્રણત્પાલ દેવં પ્રખ્યાતં.
નમામી સદાનંદદં સર્વચારી, નમામી પરં અપ્પરં પાપહારી;
નમામી ત્રિકાલજ્ઞ ત્રીલોકપાલં, નમામી વિભુ વિશ્વજેતા વિશાલં.
નમામી નિરાકાર આકાર નેકં, નમામી અભેદાય માલિક એકં;
નમામી તુંહી વિષ્ણુ બ્રહ્મા સ્વરૂપં, નમામી ભવાનાથ હે ભૂપભૂપં.
નમામી તુંહી પંચ ભૂતાત્મ પિંડં, નમામી તુંહી પોન ગોનં પ્રચંડં;
નમામી તુંહી વ્યોમ ક્ષીતી સદીશં, નમામી જલં અગ્નલં તૂં જટીશં.

તુંહી ઇન્દુ ઉડૂગણં મારતંડં, પુનિતં તુંહી તેજ પૂંજં પ્રચંડં;
તુંહી ખંડ ખંડં બિરાજે અખંડં, નમામી રિપુ કામકે કાલ દંડં.

તુંહી સ્વર્ગ પાતાલ હે મોક્ષસ્થાનં, તુંહી મૃત્યુલોકં અલોકં મહાનં;
પ્રકાશે તુંહી પૂરપુરં પ્રદીપં, નમામી વિભુ સર્વ બ્રહ્માંડધીપં.

તુંહી સુરકે વૃન્દમેં હો સુરેશં, તુંહી ધર્મરાજં તુંહી હો ધનેશં;
તુંહી ચારનં સિધ્ધકો ઇષ્ટ એવં, નમામી દયાસાગરં દેવદેવં.

ગનં વીરભદ્રાદિ હે વીર્યવાનં, બલી ભૈરવં ભૂત પ્રેતં ભયાનં;
તુંહી ઓજ સર્વસ્વકો હે અધીશં, નમામી ગિરીજેશ જૈતિ ગિરીશં.

તુંહી જંત્રકી મંત્રકી હો જુબાનં, બલં યંત્રકો તંત્રકો તૂં બખાનં;
તુંહી બીરબૈતાલકો જોમ ભ્યાનં, નમામી ઇશાનં કૃપાકે નિધાનં.

તુંહી દિગ્ગજં દાનવં કો દમામં, મુની વૃંદકે મોદકો તૂં મકામં;
તુંહી કચ્છઠં કોલ શેષં ઉધારં, નમામી વિભાગાય:હે વિશ્વધારં.

તુંહી નદ નદી ઉદધિ તડાગં, જડં ચૈતનં વિપ્પનં નગ્ગ નાગં;
રહ્યો હે તુંહી સર્વ ઠામં વિરામી, નમામી જયો શંકરં સુરસ્વામી.

તુંહી બદ્રિ આદિક હે ચાર ધામં, તુંહી તીર્થ અષ્ટ અરૂ સાઠ તામં;
તુંહી વર્યવૈકુંઠ ગોલોકવાસં, નમામી તુંહી બ્રહ્મ આભાબિલાસં.

તુંહી હે સ્થળે રૂ જળે આશમાનં, તુંહી રૂપ હે જીવજંતુ જહાનં;
તુંહી વ્યાપકં વિશ્વમેં સ્થાનસ્થાનં, નમામી પ્રસન્નાનં સર્વપ્રાનં.

તુંહી વેદ શાસ્ત્રં ષટં ત્યોં પુરાનં, સદા સત્ય સાહિત્ય સંગીત જ્ઞાનં;
કરામાત વિદ્યાદિકી તૂં કૃપાલં, નમામી ભયંહારી હે ચંદ્રભાલં.

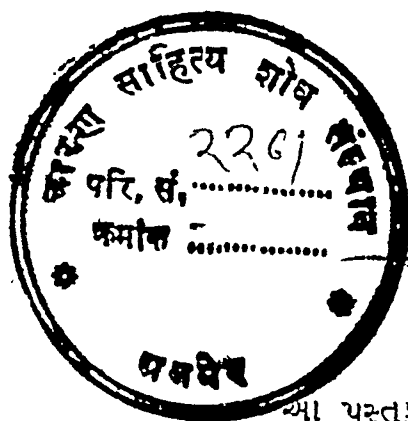
તુંહી યેહ સંસાર કો શુધ્ધ સત્વં, તિહૂ લોગકો યોગકો તૂંજ તત્વં;
તુંહી ૐશિવોઅ આનંદનાદં, નમામી મહેશં જગત્‌કી મ્રજાદં.

તુંહી હો અકામી અદંભી અજીતં, તુંહી જન્મ મૃત્યુ જરાતેં રહીતં;
અનાથં તણો નાથ તું હે સમ્રાથં, નમામી પરીબ્રહ્મ હે ભૂતનાથં.

સદાશિવ એકં તુંહી સત્ય હે તૂં, રહી સર્વ મેં રોમ રોમં રમે તૂં;
સુરાધ્યક્ષ હે શંભુ હે જગતસ્વામી, નમામી નમામી નમામી નમામી.
॥૨૦॥

દોહા

સ્તુતિ યહ શિવ દેવકી, પઢહિ સતત દિલપ્રોય;
મનવાંચ્છિત વહ મનુષકોં, હાજર હરગિઝ હોય. ॥૧॥

કર્તા—
શંકરદાન જેઠીભાઇ દેથા ચારણ,
કવિ—લીંબડી સ્ટેટ

આ પુસ્તક મળવાનું શિરનામું,
શંકરદાન જેઠીભાઈ,
કવિ—લીંબડી સ્ટેટ,
મુ. લીંબડી—(કાઠીયાવાડ.)